

१

६

४

३

भां

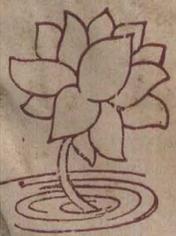
३

७१

४

अं३

११

तंत्री

श्रीमन्मन्त्रस्य गोविन्ददास शास्त्री

મહુડીમાંથી મળેલી એક પ્રાચીન જૈન ધાતુ-પ્રતિમા

✽

આ જૈન મૂર્તિ વડોદરા રાજ્યના વિજાપુર તાલુકાના મહુડી ગામમાંથી મળી આવેલી છે. આ મૂર્તિ ધાતુની છે. આ મૂર્તિ સાથે ખીજી ત્રણ મૂર્તિઓ પણ મળી આવી છે. આની વધુ વિગત માટે આ અંકમાં છપાયેલ પૂ. મુ. શ્રી. ન્યાયવિજ્ઞયજી મહારાજનો “મહુડીની જૈન પ્રતિમાઓ” શીર્ષક લેખ જુઓ.

આ મૂર્તિનું આ જ ચિત્ર ‘શ્રી. જૈન સત્ય પ્રકાશ’ના વર્ષ પાંચમાના ૫-૬ સંયુક્ત અંક, ક્રમાંક ૫૫-૫૬માં શ્રી સારાભાઈ નવાળના ‘ગુજરાતની પ્રાચીન જૈન મૂર્તિઓ’ શીર્ષક લેખ સાથે છપાયેલ છે. [પ્લોટ-શ્રી. સારાભાઈ નવાળના સૌજન્યથી

આ અંકની અનુક્રમણિકા માટે જુઓ રાષ્ટ્રસ પાનું ત્રીજું

॥ वीराय नीत्यं नमः ॥

श्री जैनस्तवप्रकाश

[वर्ष ६... ..कंभांक ७१.... ..अंक ११]

महामहोपाध्याय श्री मेघविजयल विरचित योवीरा जिन स्तवनमाला

संपादक तथा संपादक

श्रीयुत साराभाय भण्डार नवाय

१-रूपलजिन स्तवन

(बाहिर दे मात मदार-ये देशी)

श्री जिन जग आधार, मरुदेवी मात महार;
आज हो सांभी रे श्री रूपल जिनेसर सेवीधं ल. (१)

लरे लरे सांभी रे श्री रूपल जिनेसर सेविधं ल.
सेतुंन गिरि सिरछत्र, नालि नरेसर पुत्र;
आज हो लपध रे जगदीस, तेजधं बाणने ल. (२)

आयो हुं प्रभु ! पास, सेवक धो साभास;
आज हो सही रे साहिभ विष्णु, देसि डेहि दासनें ल. (३)

मनमान्ये अरदास, माने मोटिम जस;
आज हो तोडे रे मनमोडे, नयन पसाडे ल. (४)

नाम धरीजे नाथ, दये सहुनेा हिल हाथ;
आज हो नेडी रे थिति ओही, मोटा भेधनी ल. (५)

॥ इति श्री उ० श्री मेघविजयगणिकृतचतुर्विंशत्यां ऋषभस्तवः ॥

२-श्री अजितजिन स्तवन

(धल्य आंगणुडे पिठ रमाओ-ये देशी)

जयकारी अजित जिनेस, मोहन मन मडेल प्रदेस;
पावन करीधं परमेसर रे, साहिभ ल. (१)

[૩૯૨]

શ્રી જૈન સત્ય પ્રકાશ

[વંષ ૬]

- સાહિબજી છો રે સોભાગી, તુમ સૂરતસું રતિ જાગી;
 મુઝ એક રસી લય લાગી રે, સાહિબજી (૨)
- જિનપતિ અતિશય ઇતઘારૈ, દેવ ! સેવા કરું દરઘારૈ;
 અવસર સીર કયું ન ચીતારૈ રે, સાહિબજી (૩)
- ગુણવંતા ગરવ ન કીજૈ, હિતુયાસું હેત ધરીજૈ;
 પોતાવટિ પરિ પાલીજૈ રે, સાહિબજી (૪)
- તુમ્હે બેઠા કૃતારથ હોઈ, સેવકનું કામ ન કોઈ;
 તો પણ ન હુઈ કુજ કોઈ રે, સાહિબજી (૫)
- સાહિબને સામેં જોવૈ, સેવક જન નિજ સિર દોવૈ;
 મેઘની સરસાઈ હોવે રે, સાહિબજી (૬)

૩-શ્રી સંભવજિન સ્તવન

(નિંદસલી વૈરણુ હુઈ રહિઈ-એ દેશી)

- ભવતારણુ સંભવ પ્રભુ, નિત નમીઈ હો નવ નવ ધરિ ભાવ કે;
 નવરસ નાટિક નાચીઈ, વલી રાચીઈ હો કરી પૂજા ચાવ કે.
 સેનાનંદન વંદિઈ. (૧)
- દુઃખ દોહગ ફરે કરૈ, ઉપગારી હો મહિ મહિમાવંત કે;
 ભગવંત ભગતવચ્છલ ભલો, સાઈં દીઠૈ હો તનમન વિહસંત કે. સેના૦ (૨)
- અપરાધી તેં ઊધયાં, હિવઈ કહીઈ હો તેહની કેહી વાત કે;
 મુજ વેલા આલસ ધરૈ કિમ, વિસમી હો જગપતિ તુમ ધાત કે. સેના૦ (૨)
- જાલા એલગ કીજઈ, વલી લીજે હો નિત પ્રતિ તુમ્હ નામ કે;
 તો પિણુ મુજરો નવિ લહું, કેતા દિન હો ઈમ રૈ મન ઠામ કે. સેના૦ (૪)
- ઈમ જાણીનેં કીજઈ, જગ ઠાકુર હો ચાકર પ્રતિપાલ કે;
 તું દુઃખ તાપને ઠાલવા, જયવંતો હો પ્રભુ મેઘ વિસાલ કે. સેના૦ (૫)

૪-શ્રી અભિનંદનજિન સ્તવન

(આજ સખી અલબેલીયાં હે—એ દેશી)

- અભિનંદન જિન વંદના એ, કરીઈ ધરીહ ઉચ્છાહ;
 ધરિ સવિ સંપદ સંપજૈ એ, વર મંગલ વિવાહ. અ૦ (૧)

અંક ૧૧]

ચોવીશ જિન સ્તવનમાલા

[૩૬૩]

- પુરિસોત્તમ પરેમેસરૂ એ, અકલ સરૂપ અનંત;
મોહ તિમિર મદ મોડવા હે, ઉદ્યો રવિ ઉલસંત. અ૦ (૨)
- સસનેહા સવિ દેવતા એ, તું નિસનેહો રે નાહ;
તો પિણુ સેવકનો કરે હે, દિલ દેઇ નિરવાહ. અ૦ (૩)
- શુણવંતા આદર કરે હે, સવિ નિશુણાં પણુ સામિ;
નિશુણુને પણુ શુણુ કરે હે, એ જગ પ્રભુ અભિરામિ. અ૦ (૪)
- સૂતાં સુપનૈ સાહિમો હે, આવિ અતિશયવંત;
તો બાણું જગનો ધણી હે, રાખે મહર મહંત. અ૦ (૫)
- શ્રી જિનવર પદ પંકજે હે, લમર પરે રમે જેહ;
મેઘ તણી પરિ મહીઅલૈ હે, જગવદ્ધલ હુઈં તેહ. અ૦ (૬)

૫-શ્રી સુમતિજિન સ્તવન

(કલાલક્રીતે મેરે રાજિંદ મોહિયો હો લાલ-એ દેશ)

- સુમતિ જિનેસર સાહિમો હો લાલ, સમરૂં હું નિસદીસ જિણુંદરાય;
અકવો જિમ રવિ ણિંબને હો લાલ, સેવક પ્રભુ જગસીસ. જિ૦ સુ૦ (૧)
- તુમ્હ જસ રસ રસીયા જિ કે હો લાલ, તસિઆ દરસણુ કાજ; જિ૦
ઉલરયા શુણુ ગીતસું હો લાલ, તે વસિઆ શિવરાજ. જિ૦ સુ૦ (૨)
- ગયણુંગણુ તારા પરે હો લાલ, તુમ્હ શુણુ ગણુણુ અસંખ; જિ૦
લોકલોક ન લંધીઈ હો લાલ, જે હુઈ પરિઘલ પંખ જિ૦ સુ૦ (૩)
- તો પિણુ તુમ્હ શુણુ બોલવૈ હો લાલ, પાવન કીજે જીહ; જિ૦
દરસણુ કીજે દેવનું હો લાલ, ધન ધન તે મુજ દેહ. જિ૦ સુ૦ (૪)
- પતિતપાવન તુંહિ જ પ્રભુ હો લાલ, મૈં દીઠો મહારાજ; જિ૦
મેઘવિજય જયવંતની હો લાલ, લોક વધાઈ લાજ. જિ૦ સુ૦ (૫)

૬-શ્રી પદ્મપ્રભુજિન સ્તવન

(રાગ-મલ્હાર, ઉદ્યાપુરરી નારી પુંગવરી પદમિની રે-એ દેશી)

- પદ્મપ્રભુ ભગવંત મહંત હિઈં રમ્યો રે કે, મહંત૦
ગ્યાનનિદાન આનંદ અમીરસમય જમ્યો રે કે, અ૦
- અવર દેવતા સેવ સલાવ સહી વમ્યો રે કે, સ૦
કલિઓ બલિઓ મોહ મહારિયુ તેં દમ્યો રે કે. મ૦ (૧)

[૩૯૪]

શ્રી જૈન સત્ય પ્રકાશ

[વર્ષ ૬]

લગતિરાગનો લાગ જિનેસરસું કરે રે કે, જિં
તે નર વંછિત ભોગ સંજોગ લીલા વરધ રે કે; સં
મહિમાદિક સવિ સિદ્ધિ પ્રસિદ્ધિ સુવિસ્તરે રે કે, પ્ર
અપરંપાર સંસાર-મહોદધિ નિસ્તરે રે કે. મં (૨)

દીકે જિન દીદાર ઉદાર દશા જગી રે કે, ઉ
મિલીઓ મિનતિ યોગ કે વીનતિ સવિ લગી રે કે; વિ
પવિત્ર કરૂં તમ એહ સનેહસું ઓલગી રે કે, એ
ધાઈ સ્વામીપ્રસાદથી સિદ્ધિ-વધૂ સગી રે કે. સિં (૩)

તુઝ નામે આરામ હુઈ મન માહરે રે, હુ
પામું સુખસંયોગ સુણ્યો જસ તાહરે રે કે; સુ
તું મુઝ જીવનપ્રાણ કે આણ વહુ સહી રે કે, આ
રહું સદા લયલીન હનૂરે ગહગહી રે કે. હં (૪)

જસ કરીજે આસ કે તાસ ભેસાસસું રે કે, તા
વાધે રંગ તરંગ કે મન આસાસસું રે કે; મ
મેઘ મહોદય દેખ મયૂર વિલાસસું રે કે, વિ
ખેલે તિમ પ્રભુ પાસ કે દાસ ઉલાસસું રે કે. દાં (૫)
(ચાલુ)

શ્રી કુલપાક તીર્થ

લેખક:-મુનિરાજ શ્રી જ્ઞાનવિજયજી
(ગતાંકથી ચાલુ)

તીર્થ-આક્રમણ

આપણે ઉપર જોઇ ગયા કે કુલપાકતીર્થ વિક્રમની છઠી સદીમાં દૈયાતીમાં આવ્યું છે અને તે શ્રવેતાબર જૈન તીર્થ છે, તેની જાહેજલાલી દિન પર દિન વધતી જતી હતી.

આ સ્થિતિ લાંબો સમય ન ચાલી. પહેલપહેલું વિં સં. ૬૮૦માં ધર્મદ્વિપીઓએ આ તીર્થ પર આક્રમણ કર્યું હતું. જો કે આ આક્રમણ સખત હશે, કિન્તુ તેમાં તીર્થનો વિચ્છેદ ન થયો, તેનો પ્રભાવ જેવોને તેવો જ અવિચ્છિન્ન ચાલુ રહ્યો, અને એ જ રીતે લગભગ ૫૦૦ વર્ષ પસાર થયાં.

ફરી આ તીર્થ પર વિક્રમની તેરમી સદીના પ્રારંભમાં આફતનું મોજી ફરી વલ્યું.

અંક ૧૧]

શ્રી કુલ્પાક તીર્થ

[૩૯૫]

આ આક્રમણ વિજ્ઞાનરાયના મરણ પછી વસવે કર્યું હતું. વસવે વિજ્ઞાનરાયને મારી જૈનધર્મને નુકશાન પહોંચાડ્યું. અને કુલ્પાકતીર્થનો વિનાશ કરવા સખ્ત હાથે કામ લીધું હતું. વિજ્ઞાન અને વસવ

કુલ્પાકજીના ઇતિહાસ સાથે આ બંનેનો ગાઠ સખંધ છે. પ્રસિદ્ધ જ્યોતિષ શાસ્ત્રી પં. વેંકટેશ આપુજી કેતકર જ્યોતિર્ગણિતમાં ભાસ્કરાચાર્યના પરિચયમાં લખે છે કે—સંહ્યાદ્રિ પર્વતની દારમાળા મુંબઈ ઇલાકાના બુન્નેર પાસેથી નીકળી પૂર્વ તરફ જઈ ગોદાવરીના દક્ષિણ કાંઠે ખીડનગર સુધી લાંબા છે. આ ખીડથી ૪૦ કોષ દૂર કલ્યાણી નગર છે, જે જૈનોની રાજધાની છે, જેનો રાજા બિજ્જલ જૈન હતો. વિ. સં. ૧૨૦૮ (શકે ૧૦૭૨) ત્યારે ત્યાં સિદ્ધાંતશિરોમણિ ગ્રંથ પૂરો થયેલ છે.

બિજ્જનપુરના વિ. સં. ૧૨૦૮ (શકે ૧૦૭૩)ના શિલાલેખમાં વિજ્ઞાનરાયનો કલ્ચુરી-વંશીય પરમાદિપુત્ર ચાલુક્યરાજ પ્રતાપી માંડલિક અને સેનેશ તરીકે ઉલ્લેખ છે.

ઇતિહાસકારો જણાવે કે કલ્ચુરીવંશના સેનાપતિ બિજ્જલે ત્રીજા તૈલ પાસેથી ચૌલુક્યસત્તા છીનવી લીધી હતી. તે પોતે ચુસ્ત જૈન હતો તેમજ તેનો વંશ જૈન હતો. તેનો વંશ જૈનધર્મની રક્ષા અને વૃદ્ધિ કરી શકત, પરંતુ તેના પાટનગરમાં જ જૈનધર્મવિરોધી બળો જામતાં ગયાં. જેથી જૈનધર્મને રક્ષણ આપી શકે એવા એ રાજ-વંશને નાશુદ્ધ કરવામાં આવ્યો. વીરશૈવ ધર્મની ભરતી ફરી વળી. રાજ્ય દરબારમાં પ્રપંચો વધ્યા તેનું પરિણામ દેવગિરિના યાદવ અને દક્ષિણના દાર સમુદ્રના હોશિયાલોનો લાભમાં આવ્યું.

જ. રા. એ. સો. ૪, પૃષ્ઠ ૧૯ની કુટનોટમાં જૈન ઉત્તરાધિકારીઓના જબડાનું વૃત્તાંત છે કે— બિજ્જલ જૈનધર્મનો મહાન પક્ષકાર હતો, છતાં તેણે ધાર્મિક આયતમાં લિંગાયતો (વીર શૈવ ધર્મીઓ) પર ત્યાં સુધી કૃપા દર્શાવી હતી કે લિંગાયતો તદ્દન વિરોધ થઈ ગયા અને તેનો અંત આણવાને ફાવી શક્યા.

ફલીટ સાહેબ કહે છે કે— તે સમયે જૈનધર્મ પ્રબળ ધર્મ હતો. યસવે ૧૦ વર્ષ રાજ્ય કર્યું પછી પોતાના ચાર પુત્રોને વહેંચી આપ્યું. પરંતુ તે પુત્રો થોડા વર્ષ સુધી તે રાજ્ય કરી શક્યા.

ડૉ. કૃષ્ણસ્વામી કહે છે કે—દક્ષિણમાં જૈનધર્મને તોડવાને જૈનધર્મને અનુસરતા “વીરશૈવ” ધર્મની સ્થાપના થઈ હતી, તેમાં ૧. રેવન, ૨. માણ, ૩. એકારામ (એકાંતક રામચ્યા) અને ૪. પંડિત આરાધ્ય એ ચાર મુખ્ય પુરુષો થયા છે. એકારામે તો આ સંપ્રદાયને બહુ જ જોર આપ્યું હતું. ત્યાર પછી યસવ અને ચન્નયસવે આ સંપ્રદાયના ઉપદેશને વ્યવસ્થિત રૂપ આપી આ સંપ્રદાયને પુનર્જીવન આપ્યું અને તેને “લિંગાયત” નામથી જાહેર કર્યો. એટલે લિંગાયત ધર્મ એ વીર શૈવ ધર્મનો જ “જીર્ણોદ્ધાર” છે. અને તેને પુનર્જીવન આપનાર યસવ જ છે. આ યસવનું ચરિત્ર તે ‘યસવ-પુરાણ’ લિંગાયત ધર્મનો મુખ્ય ગ્રંથ મનાય છે. જેમાં યસવનું પૌરાણિક ચરિત્ર અને બિજ્જલના વિનાશનો ચિતાર આલેખિત છે.

સારાંશ એ છે કે—કલ્ચુરીવંશીય જૈન સેનાપતિ બિજ્જલ પોતાના સ્વામી ચૌલુક્ય-પતિ ત્રિજ્ઞ તેલને લોભથી જીતીને કલ્યાણીનો રાજા બન્યો, રૂપસુંદરી પદ્માવતીને દેખી

[૩૯૬]

શ્રી જૈન સત્ય પ્રકાશ

[વર્ષ ૬]

મોહાંધ યત્ની તેને પરણ્યો અને તેણીના જ ભાઈ મંત્રી વસવના હાથે જ મરાયો.

વિજયલત્નું પતન લિંગાયતના નેતા યસવ અને તેના અનુયાયિ ચત્રંયસવ વગેરેએ કયું છે.

યસવે વિજયલત્ના પગલે ચાલી એક અમલદાર તરીકે કારકીદી શરૂ કરી અને છેવટે પોતાના માલિક સાથે રાજકીય ઉત્ક્રાંતિ કરી તેનો નાશ કર્યો. વિજયલત્નું મૃત્યુ એ લિંગાયતો માટે વિજયોત્સવ હતો. એમ પણ કહેવાય છે કે યસવે વિજયલત્ને શોધી રાજધાનીની બહાર કાઢી કર્ણાટક રીતે કુવામાં નાખી મારી નાખ્યો હતો. *

પરન્તુ આમ કરવાથી લિંગાયતોને પણ ધારી સફળતા ન મળી. તેઓની આશાઓ ઉપર તુરત તો પાણી ડૂરી વધ્યું. કારણ ? એક તો કલ્યાણી એ જૈનધર્મનો કિલ્લો હતો. અને બીજું આ કર્ણાટક કૃત્યથી તેઓ કલચુરીય રાજવંશની આંખે ચડી ગયા હતા; રાજવંશની અવકૃપા ઉતરી હતી, એટલે રાજવંશ ન પહોંચી શકે તેવે સ્થાને લિંગાયતોને પોતાનો ધર્મપ્રચાર કરવાની ફરજ આવી પડી હતી. વખત જતાં એટલું પરિણામ આવ્યું કે વિજયલત્ના મરણ પછી કલચુરી રાજ્યમાંથી જૈનધર્મ નીકળી ગયો. વિજયલત્ના પુત્ર સોમેશ્વર પછી દક્ષિણના જ જૈનધર્મી હોયશલ સરદાર વીરબલામના હાથે કલચુરિ સત્તાનો પણ અંત આવ્યો. ચરિત્ર પ્રમાણે વિ. સં. ૧૨૧૦માં અને શિલાલેખી પુરાવા પ્રમાણે વિ. સં. ૧૨૪૩માં વિજયલત્નું મૃત્યુ થયેલ છે.

વિજયલ અને વસવનાં સંપૂર્ણ ચરિત્ર વિજયલ કાવ્ય અને વસલ-પુરાણમાં આલેખિત છે.

યસવપુરાણની વાતો

માસ્તર શંભુ તુકારામ આપ્ટેએ કાટગાંવ (નિઝામ-સ્ટેટ)માં અગસ્તિ કાર્તિક સ્વામીના પ્રશ્નોત્તર ૩૫ મરાઠી “યસવ-પુરાણ” યનાવ્યું છે. જેમાં કેટલીક ઘટનાઓ નીચે મુજબ છે:

શંકરની પાસે માંગણી થઈ કે-દક્ષિણ ભરતમાં જૈન ઔદ્ધ આર્વાક અને સાંખ્યો

* ઇતિહાસના પાને ધર્મના નામે આવા અત્યાચારો થયાના અનેક દાખલાઓ નોંધાયા છે. પુષ્યમિત્ર રાજ્યે સોનામહોરોતું ઇનામ આપી જૈન સાધુ તથા ઔદ્ધ સાધુઓનાં માયાં કપાવ્યાં. રાજા હર્ષવર્ધને એકેક દિવસમાં આડસો આઠસો સાધુઓના શિરચ્છેદ કરાવ્યા.

સુંદર પાંડયેએ (વિક્રમની સાતમી સદીમાં) ૮૦૦૦ નિર્દોષ જૈનોને ફાંસીએ ચડાવ્યા, જેનું ચિત્ર આજે પણ અર્કાટના ત્રિવલુરના મંદિરમાં મોજુદ છે. આ જ રીતે કાંચીપતિ સિંહવર્ધન વરંગલના કૈકટીય ગણપતિ તૈલપદેવ ત્રીજે જૈનસિંહ વગેરેએ પણ જૈનો પર જુલમ જુલર્યો છે અને જિનાસયોનાં શિવાલયો બનાવી દીધાં છે. (જુઓ રા. શર્માનું જૈનિત્તમ એક સાહિત્ય ઈન્ડિયા.)

ઔદ્ધક્ય અજયપાલે પણ પરમાર્હત મહારાજા કુમારપાલનાં જૈન મંદિરોનો નાશ કરાવ્યો, જૈન આચાર્યને ધૂળવી નાખ્યા અને જૈન મંત્રીઓ પર જુલમ જુલર્યો છે.

સુરત શૈવધર્મી ઔદરાજ્યે રામાનુજચાર્યના શિષ્ય કુર્યાલ્વા અને પેરીમાનગ્રામી આંખો ફાડાવી નાખી. (શ્રીમતી કુમારી સુશીલા મહેતા M. A., L L, B, નો લેખ ‘ભારતીય વિદ્યા’ વ. ૧ અં. ૪)

આ દરેક ઘટનાઓ નાદીરશાહી કે જહાંગીરશાહીને પણ શરમાવે લેવાં છે.

અંક ૧૧]

શ્રી કુટુંબક તીર્થ

[૩૯૭]

ખૂચ વધી પડ્યા છે માટે અવતાર લઇ તેનો ઉપાય કરવો જોઇએ. આથી શંકરે નંદીગણને ભૂલોકમાં જન્મ લેવાની આજ્ઞા આપી (અધ્યાય-૨). નારદ ઋષિએ તેને કર્ણાટકમાં વિન્ન-પુર છલ્લામાં વાગેવાડી પ્રાંતના હિંગલાપુરી ગામમાં માદીરાગ્નની રાણી માદાયાની કુક્ષિએ જન્મ લેવાની સલાહ આપી (અ. ૩). નંદીશ્વરે યોગ છોડીને ત્યાં “અસવ”ના નામથી જન્મ લીધો (અ. ૪). વસવે જનોઈ પહેરી નહીં અને ખીજ્જોને પણ જનોઈ પહેરવાની મનાઈ કરી. અને પોતે લગ્ન કર્યું (અ. ૭-૮). વિન્નજલનો મંત્રી અલહેવ મરી ગયો એટલે તેના કહેવાથી તેના ભાણેજ વસવને વિન્નજલે મંત્રી બનાવ્યો, આ સમયે તેના ધર્મગુરૂએ વસવને ગુરૂમંત્ર આપ્યો કે પ્રાણુ આપીને પણ શૈવધર્મને વધારજો (અ. ૯-૪૮). અસવની બેન નાગાંબાએ ચત્રવસવને જન્મ આપ્યો, અસવે તેને વિદેહી તરીકે જાહેર કરી સિદ્ધ બનાવ્યો (અ. ૧૧). અસવે એક યોગિને ભિક્ષામાં પોતાનો દેહ પણ સમર્પિત કરી દીધો. આથી અલંપ્રભુએ તેને સાક્ષાત્ દર્શન આપ્યાં (૧૨). એક ગોવાળની છોકરીએ શંકરે દર્શાવેલ વસવનું માહાત્મ્ય વર્ણવ્યું અને લોકો આકર્ષાયા (૧૫). વસવે રાજભંડારમાંથી દાન આપતું શરૂ કર્યું અને ઘણા યજ્ઞ મેળવ્યો (૧૬). અસવે ચન્નઅસવ વગેરેની સામે શિવ સખંધી અનેક કથાઓ કહી અને લિંગ માહાત્મ્યનો પ્રચાર પારંબ્યો (૧૭ થી ૨૧).

જંગમ માચીદેવ વસવના કપડાં ધોવા જતો હતો. તેને કોઇ અડકી ગયો એટલે માચીદેવે તેને મારી નાખ્યો. આથી પ્રજાએ પોકાર કર્યો અને ન્યાય માગ્યો. વિન્નજલે આ માટે વસવને ઠપકો આપ્યો પરંતુ વસવે માચીદેવનો પક્ષ કર્યો અને વિશેષ જાણુઓ કે-શિવલિંગ મતની એકતા સ્થાપવા માટે સ્વયં શંકરે અવતાર લીધો છે. પરિણામે વિન્નજલે માફી માંગી અને વસવે એ માચીદેવને ગુરૂપદે સ્થાપ્યો (૨૨-૨૩). કિન્નર બ્રહ્મે બોકડા માટે વિટને માર્યો આથી વિન્નજલે વસવને કહ્યું કે-આ શું ? તારા શૈવો આવા કેમ છે ? ધર્મને નામે પુત્ર પિતા કે ખીજને મારવા એ ઉચિત છે ? વસવે ઉત્તર વાળ્યો કે-રાજન ! લિંગભક્ત જે કંઈ કરે તે ઉચિત જ છે. તે પોતાનો માર્ગ છોડશે જ નહીં. કિન્નર નિર્દોષ છે. સ્વયં શંકર પણ તેની નિર્દોષતા પુરવાર કરવાને તૈયાર છે. આ સમયે કિન્નરની વિન-તિથી શંકરે મન્દિરના દરવાજા ખોલ્યા એટલે રાગને કિન્નરની નિર્દોષતાની પ્રતીતિ થઈ (૨૮).

અસવે પોતાના મિત્રો સાથે જઈ રાજભંડારમાં ખાતર પાડ્યું. અને શંકરે આવીને તે રાજભંડારને પૂરો ભરી દીધો (૨૯).

શિવભક્ત એકાંતરામે કરેલ પૂર્વકાલીન જ્ઞેનોના સંહારનું વર્ણન, પહેલા જ્ઞેનો કષ્ટ રીતે થયા હતા તેનું વર્ણન, પીલલના ઉપદેશથી સુંદર પાંડવેએ જ્ઞેનોનો સંહાર કર્યો તેનું વર્ણન, વીર શૈવ ધર્મની વિશેષતા અને સરસતા, શિવ ભક્તોનો ચમત્કાર (૩૨), પોટલ-ચરના અક્ષરારાજે રાણીની પ્રેરણાથી જ્ઞેનધર્મ છોડ્યો તેનું વર્ણન (૩૩), નાચીદેવે જ્ઞેનોનો સંહાર કર્યો, હજારો જિન પ્રતિમાઓના ટુકડા કર્યા, વૈજને જ્ઞેનોને તિરસ્કાર્યા, હજારો જ્ઞેનોને સંહાર્યા, હજારો જિનાલયો તોડ્યાં, શંકરની સહાયથી આ બધું થ કરતું, શિવના ચમત્કારો વગેરેનું વર્ણન, એકાંતરામે ચમત્કાર બતાવ્યો હજારો જિનાલયોનો ધ્વંસ, જિનપ્રતિમાઓનો નાશ કરાવ્યો. અસવ તેને ઉત્તમ શિવભક્ત માને છે તે પોતાની પાસે રાખે છે (૩૪). સોડુલયાએ શિવાલય બનાવ્યું. તેની કીર્તિ

[૩૯૮]

શ્રી જૈન સત્ય પ્રકાશ

[વર્ષ ૬]

તોડવા વિજ્ઞાને એક વિષ્ણુમંદિર અધાવ્યું અને પ્રજ્ઞને ત્યાં આવવા જણાવ્યું એટલે વસવે વિરોધ કર્યો કે સોડુલખાચ આ મંદિરમાં દર્શનાર્થ નહીં આવે, આ માટે તેના પર દબાણ કરશે નહીં, અન્યથા અનર્થ થશે. એમ કહી શિવમાહાત્મ્ય સંભળાવ્યું (૩૫). શંકર વિષ્ણુની સરખામણી કરી (૩૬). એક દિવસ બ્રાહ્મણોએ વિજ્ઞાન પાસે ફરિયાદ કરી કે વસવ શિવનાગ નામના ચાંડાલને પોતાની પાસે રાખી પૂજે છે, તેણે કલ્યાણી અપવિત્ર કરી છે. આથી વિજ્ઞાનરાયે વસવ અને શિવનાગને સભામાં બોલાવી વસવને ઠપકો આપ્યો. એટલે વસવે કહ્યું કે શિવને નહીં માનનારા બ્રાહ્મણ કરતાં ચાંડાલ શ્રેષ્ઠ છે (૩૭). પછી અનેક ચાંડાલ શિવભક્તોનાં દૃષ્ટાંત આપ્યાં અને કહ્યું કે શિવનાગ તો લોકાત્તર પુરુષ છે. તેના શરીરમાં લોહીના સ્થાને દૂધ છે. આમ કહીને વસવે શિવનાગના હાથ કાપ્યા. હાથમાંથી દૂધની ધારા છૂટી. આથી લોકો બહુ ચમત્કાર પામ્યા અને રાજા અને બીજા બ્રાહ્મણોએ શિવનાગને નમસ્કાર કર્યાં. વસવે શિવનાગને પોતાને ત્યાં રાખ્યો (૩૮). વસવને ત્યાં એકારામ વગેરે સેંકડો ભક્તો રહેતા હતા. એક દિવસ વસવે તે અધાને ધરાદા પૂર્વાક વિષ ભેળવેલો પ્રસાદ આપ્યો, પણ શિવકૃપાથી તે અમૃતરૂપ થઇ ગયો. આ પ્રસંગથી નાગરિકોને લિંગ ઉપર શ્રદ્ધા પ્રકટી (૩૯). વસવની ભક્તમંડળી માત્ર લિંગધારીનું જ ભોજન લેતી. આ માટે અનેક ઉપકથાએ પ્રચલિત કરવામાં આવી હતી. જગદેવ મંત્રીએ આ નિયમમાં ભૂલ કરેલી તેના પ્રાયશ્ચિત્તરૂપે જગદેવને ભક્તોના કહેવા સુજ્ઞ વર્તન કરવાની શરત સ્વીકારેલી પડી અને ભક્તોને જમાડવા પડ્યા (૪૦).

એક વાર વિજ્ઞાનરાયે પ્રજ્ઞના પોકારથી શિવભક્ત મધુષ અને આદલમની આંખો કઢાવી લીધી. આની ખબર ભક્તમંડળીને પડી એટલે વસવે જગદેવને કહ્યું: “ હે જગદેવ, તેં કચુલ કરેલ શરત પાળવાનો વખત આવી પહોંચ્યો છે. જો તું એનું પાલન નહીં કરે તો તારે નરકવાસ સેવવો પડશે. તારે શિવદ્રોહી વિજ્ઞાનરાયને મારી નાખવાનો છે. આમ કરવાથી તારા પૂર્વ પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત થઈ જશે. વળી વિજ્ઞાનના ગયા પછી કલ્યાણી રહેવાની નથી. ” જગદેવે એ કાર્ય પોતાના માથે લીધું એટલે ભક્તમંડળી કલ્યાણી છોડીને સ્વસ્વસ્થાને પ્રયાણ કરી ગઈ. વસવ પણ સંગમેશ્વરના દર્શનના બહાને ત્યાંથી સહકુટુંબ પ્રયાણ કરી ગયો. આ તરફ માતાએ જગદેવને કહ્યું: “ ભાઈ, તું રાજાને મારતો નથી અને જીવતો રહે છે એ શ્રુતિમાર્ગથી વિરુદ્ધ છે. ભક્તોએ આ મહાન કાર્ય તને સોંપ્યું છે. વળી વસવ જે અધાનો સહાયક છે તે પણ ક્યાં જતો રહ્યો તે સમજી શકાતું નથી. પણ તારે તો તાનું વચન પાળતું જોઈએ. ” આથી જગદેવે રાત્રે પોતાના મિત્રો સાથે રાજમહેલમાં જઈ “ શિવ નિંદકને આ જ દંડ હોય ”, એમ કહી સૂતેલ વિજ્ઞાનને મારી નાખ્યો. પછી પોતાની માની પાસે આવી પ્રતિજ્ઞા પૂર્ણ કર્યાંની વાત કહી સંભળાવી. પછી પરરાષ્ટ્રે એ રાજ્ય પોતાને હાથ ક્યું અને વિજ્ઞાનનો વંશ નામ-શેષ થઈ ગયો. જગદેવ તે જ રીતે શિવનિંદકને મારવામાં થયેલ ઢીલના પ્રાયશ્ચિત્તરૂપે પોતાનું માથું કાપવા તૈયાર થયો એટલે શંકરે તેને વિમાનમાં લઈ લીધો. અસવને પણ શંકરે પોતાની સાથે લીધો એટલે નંદીકાશનો વસવાવતાર પૂર્ણ થયો (૪૧). વસવનું ભવિષ્ય અને અંતની પૂર્ણાહુતિ શક ૧૮૩૯ વિજ્યાદશમી ગુરુવાર (૪૨-૪૩). (ચાલુ)

નિહ્નવવાદ

લેખક:— મુનિરાજ શ્રી ધુરંધરવિજયજી

(ક્રમાંક ૬૮-૬૯ થી ચાલુ)

ખીજ નિહ્નવ તિબ્યગુપ્તાચાર્ય; આત્માનું ટૂંક સ્વરૂપ;
અંત્યપ્રદેશાત્મવાદ, અને સર્વપ્રદેશાત્મવાદ.

આત્માનું સ્વરૂપ છ એ દર્શનોની માન્યતા સાથે સમજાવ્યા પછી સ્યાદાદી આત્માના સમ્યન્ધમાં પોતાનું ટૂંક મન્તવ્ય રજી કરે છે ને પછીથી આત્માના સમ્યન્ધમાંથી ઉદ્ભવેલ ખીજ નિહ્નવ તિબ્યગુપ્તાચાર્યનો વાદ ચાલે છે.

સ્યાદાદી-જગતમાં આત્મા નામનો એક પદાર્થ છે તે તમે સર્વે સારી રીતે સમજ્યા છો. હવે તે આત્મા કેવો છે તે સમ્યન્ધમાં સમજાવ્યે.

૧. આત્મા નથી નાનો તેમ નથી મોટો. પરંતુ આત્મા જેટલા પ્રમાણનું શરીર પ્રહણુ કરે છે તેટલા પ્રમાણવાળો હોય છે. જેમ દીપ ઉપર જેટલું આચ્છાદન (દાંકણ) મૂકવામાં આવે તેટલા વિસ્તારમાં તેની પ્રભા હોય છે તેમ જ આત્મા પણ શરીર પ્રમાણ જ હોય છે.

૨. આત્મા એક નથી પણ અનેક છે; અનેક તો શું પણ જેની ગણની ન થઇ શકે, જેનો પાર ન પામી શકાય તેટલા અનંતાનંત છે. જે તેટલા માનવામાં ન આવે તો કોઇ સમય એવો આવે કે સંસારમાંથી જીવો મુક્ત થતાં થતાં સંસારમાંથી આત્મ-દ્રવ્ય જ ખૂટી જાય. ગણનીવાળા પદાર્થનો નાશ અનિવાર્ય હોય છે.

૩. આત્મા જ્યાંસુધી સંસારમાં છે ત્યાંસુધી તે કર્મથી આવૃત છે. તે કર્મને લઇને તેની જ્ઞાનશક્તિ, દર્શનશક્તિ, ચારિત્રશક્તિ ને વીર્યશક્તિ વગેરે દબાયેલ છે. કોઇ પૂછે કે આ આત્માને કર્મનો સમ્યન્ધ ક્યારે થયો ? તો તેના ઉત્તરમાં એમ જ કહી શકાય કે આત્મા અને કર્મનો સમ્યન્ધ અનાદિ છે, કુદરતી છે-નૈસર્ગિક છે. જેમ પૃથ્વીમાંથી સુર્વાણુ નીકળે છે ત્યારે તેની સાથે માટી વળગેલ હોય છે. અહીં કોઇ પૂછે કે સોનાને માટી ક્યારે વળગી ? તેના ઉત્તરમાં એમ જ કહેવાય છે કે જ્યારથી સોનું છે ત્યારથી તેની સાથે માટી વળગેલી જ છે. તેમ જ્યારથી આત્મા છે ત્યારથી તે કર્મ સંયુક્ત જ છે.

૪. આત્માને સંસારમાં રહેવાનાં સ્થળો સુખ-દુઃખમય નીચે પ્રમાણે છે:

સૂક્ષ્મ નિગોદ અને વ્યાદર નિગોદ (સાધારણ વનસ્પતિ), એ સ્થળે આત્મા અત્યન્ત દુઃખી છે. એક સાથે એક જ શરીરમાં અનંત જીવો સાથે રહેવું પડે છે, પછી સૂક્ષ્મ ને વ્યાદર પૃથ્વી, જલ, તેજ ને વાયુમાં એક સાથે અસંખ્યાત જીવો સાથે રહેવું પડે છે. ત્યારબાદ જીવને રહેવાને ક્રમશઃ શરીરનો વિકાસ પ્રાપ્ત થાય છે. પ્રત્યેક વનસ્પતિમાં એક શરીરમાં એક જ જીવ રહે છે. પછી અનુક્રમે દ્વિ-ઇન્દ્રિય, ત્રિ-ઇન્દ્રિય, ચતુરિન્દ્રિય, નારક, તિર્યચ, પચેન્દ્રિય મનુષ્ય અને દેવ. તેમાં તિર્યચ સુધી આત્માને ઘટતું પણ વિશેષ દુઃખ હોય છે.

[૪૦૦]

શ્રી જૈન સત્ય પ્રકાશ

[વર્ષ ૬]

મનુષ્યમાં પ્રાયઃ સુખદુઃખ સમાન હોય છે. બ્યારે દેવોમાં વિશેષ સુખ ને અદ્ય દુઃખ હોય છે. પરંતુ તે સર્વમાં શાશ્વત સુખ મેળવવાનો અધિકાર મનુષ્યને જ છે.

૫. આત્મનો સંકોચ વિકાસ સ્વયં નથી થતો પણ કર્મના યોગે થાય છે એટલે આત્મા બ્યારે મુક્ત થાય છે ને શરીરનો સદાને માટે ત્યાગ કરે છે ત્યારે તે જે શરીરમાં હોય છે તેમાંથી કે હાગ કમ થઈને કે હાગ પ્રમાણ રહે છે. કે હાગ કમ થવામાં કારણ તે જ છે કે શરીરમાં કે હાગ પોલાણ છે. પોલાણવાળા હાગમાં આત્મપ્રદેશો રહેતા નથી. બ્યારે આત્મા કર્મ વિમુક્ત થાય છે ત્યારે તે પોલાણ પુરાર્થ ગય છે અને ધનરૂપે આત્મા કે હાગનો રહે છે.

૬. આત્માના વિભાગ કરવામાં આવે અર્થાત આત્મામાંથી નાનામાં નાના અણુઓ જેટલા છૂટા પડે તેટલા છૂટા પાડવામાં આવે તો તેવા અણુઓ અસંખ્યાતા નીકળે. જે કે તે અણુઓ છૂટા પડી શકતા નથી. તે દરેક અણુને પ્રદેશ કહે છે ને તેથી આત્મા અસંખ્યાત પ્રદેશવાળો કહેવાય છે, તે સર્વ પ્રદેશોથી સંપૂર્ણ આત્મા એ જ આત્મા છે. પણ આત્માનો એક પ્રદેશ કે એક પ્રદેશથી ન્યૂન સર્વ પ્રદેશો આત્મા એવા વ્યવહારને પામતા નથી.

૭. આત્મા એક પરિણામી દ્રવ્ય છે. તેથી કોઈ વખત સુખી તો કોઈ વખત દુઃખી, કોઈ સમય જ્ઞાની તો કોઈ સમય અજ્ઞાની, કોઈ સમય પુરુષ તો કોઈ સમય સ્ત્રી, ને કોઈ સમય નપુંસક, એ પ્રમાણે અનેકવિધ પરિણામને પામે છે. આથી કોઈ એમ માનતું હોય કે એક વખતનો મૂર્ખ તે મૂર્ખ જ, દુઃખી તે દુઃખી જ, પુરુષ તે પુરુષ જ ને સ્ત્રી તે સ્ત્રી જ હંમેશને માટે રહે છે ને તેમાં ફેરફાર થતો નથી તો તે અસત્ય છે—મિથ્યા છે.

૮. જગત્માં રહેલ આત્માઓમાં કેટલાએક આત્માઓ લવ્ય સ્વભાવના છે. કેટલાએક આત્માઓ અલવ્ય સ્વભાવના છે ને કેટલાએક આત્માઓ દુર્લભ્ય સ્વભાવના છે. લવ્ય એટલે મુક્તિ મેળવવાની યોગ્યતા ધરાવનાર, અલવ્ય એટલે મુક્તિને માટે અયોગ્ય ને દુર્લભ્ય એટલે કોઈ પણ સમય જેને ધર્મ સામગ્રી જ મળવાની નથી તેવા શુભ.

આ સર્વ આત્માઓનું સામાન્ય લક્ષણ આ છે:

યઃ કર્તા કર્મભેદાનાં, મોક્ષા કર્મફલસ્ય ચ ॥

સંસર્તા પરિનિર્વાતા, સ હ્યાત્મા નાન્યલક્ષણઃ ॥

જે કર્મભેદોને કરે છે, કર્મના ફલને ભોગવે છે, સંસારમાં ભમે છે ને શાન્ત કરે છે તે જ આત્મા છે. અન્ય કોઈ સ્વરૂપવાળો નથી.

તિષ્ઠ્યશુભની મૂંઝવણ અને નિર્ણય

ભગવાન મહાવીર સ્વામીને કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયા પછી ૧૬ વર્ષ આદતો આ પ્રસંગ છે: રાજગૃહ નગરમાં ગુણશૈલ નામના ચૈત્યમાં અનેક મુનિઓથી પરિવરેલા વસુ નામના આચાર્ય મહારાજ વિરાજતા હતા. તેમને ચૈદ પૂર્વનું જ્ઞાન હતું, તેઓ સ્તુતકેવળી તરીકે વિખ્યાત હતા. તેઓ શિષ્યોને સારી રીતે ભણાવતા હતા. તેમના ભણનાર સર્વ શિષ્યોમાં

૧ પદાર્થમાંથી છૂટો ન પડી શકે તેવા નાનામાં નાના ભાગને પ્રદેશ કહે છે, અને છૂટો પડી શકે તેવા નાનામાં નાના ભાગને ખંડમાણુ કહે છે.

અંક ૧૧]

નિહ્નવવાદ

[૪૦૧]

તિષ્યગુપ્ત નામના પણ એક શિષ્ય હતા. તે સમયે તિષ્યગુપ્તને ચૌદ પૂર્વમાંના દશમાં 'આત્મપ્રવાદ' પૂર્વનું અધ્યયન ચાલતું હતું. પાઠ લેતા એક સમય નીચેનો પાઠ આવ્યો—

“ एग्रे भंते । जीवपपसे जीवेत्ति वत्तव्वं सिया ? णो इणमट्ठे समट्ठे एव्वं दो जीवपपसा तिण्णि संखेज्जा असंखेज्जा वा जाव पगपपसूणे वि यणं जीवे णो जीवेत्ति वत्तव्वं सिया जम्हा कसिणे पडिपुण्णलोगागासप्पपस-समतुल्लापपसे जीवेत्ति वत्तव्वं ” इत्यादि

“ ભગવન્ ! જીવનો એક પ્રદેશ જીવ કહી શકાય ? આ વિચાર સત્ય નથી. એ પ્રમાણે જીવના એ પ્રદેશો, ત્રણ પ્રદેશો, સંખ્યાતા પ્રદેશો, અસંખ્યાતા પ્રદેશો ને છેવટે એક પ્રદેશન્યૂન સર્વપ્રદેશો પણ જીવ એ પ્રમાણે કહી શકાય નહિ. જે માટે સંપૂર્ણ સર્વ લોકાકાશના પ્રદેશ જેટલા પ્રદેશવાળો જીવ એ જ જીવ કહી શકાય છે. ” વગેરે.

આ પાઠ લખતાં લખતાં તિષ્યગુપ્ત મૂંઝાયા અને ઉપરનો વિચાર બ્રહ્મચરિયથાર્થ રીતે સમજી શક્યા નહિ. આ પાઠના અર્થથી તેમણે એક નવો વિચાર પોતાના મનથી કહી કાઢ્યો કે—જે જીવનો એક પ્રદેશ જીવ નથી, એ નથી, ત્રણ નથી, હજાર નથી, લાખ નથી, સંખ્યાતા, અસંખ્યાતા ને છેવટે એકપ્રદેશન્યૂન સર્વ પ્રદેશો ત્યારે જીવ નથી અને છેવટેનો એક પ્રદેશ મળે ત્યારે જ જીવ થાય છે. માટે જે તે છેલ્લો પ્રદેશ મળે છે તે જ જીવ છે, તેમાં જ આત્મત્વ રહેલ છે, માટે અન્તિમ પ્રદેશને જ જીવ માનવો જોઈએ. આ વિચાર એટલેથી જ ન અટક્યો પરંતુ આ એક ઉદાહરણ પરથી તેઓ સર્વ દ્રવ્યને આ જ દષ્ટિથી જોવા લાગ્યા અને નક્કી કરી લીધું કે દરેક દ્રવ્યમાં તેનો છેલ્લો અવયવ જ દ્રવ્ય છે, અને દ્રવ્યત્વ દરેક દ્રવ્યના અન્તિમ અવયવમાં જ રહે છે. એ પ્રમાણે તે 'અન્ત્ય-પ્રદેશવાદી' તરીકે પ્રસિદ્ધ થયા.

સ્થવિરો સાથે ચર્ચા

તિષ્યગુપ્તે પોતાના વિચારો સ્થવિર મુનિઓ પાસે રજી કર્યા ત્યારે સ્થવિર મુનિઓ તેને સમજાવવા લાગ્યા—

સ્થવિરો—ભદ્ર ! તમારા કહેવાનો સારાંશ એ છે કે—જેમ—આકાર રહેતા છતાં જ ઘટ થાય છે માટે ઘટ એ આકાર સ્વરૂપ છે, પણ આકારથી કોઈ જુદી વસ્તુ નથી. એ પ્રમાણે અન્ત્યપ્રદેશ રહેતા છતાં જ આત્મા છે માટે આત્મા પણ અન્ત્યપ્રદેશ સ્વરૂપ છે, પણ તેથી કોઈ જુદી વસ્તુ નથી. તેની વ્યાપ્તિ તમે આ પ્રમાણે કહો છો કે 'જે રહેતા છતાં જે થાય તે તે સ્વરૂપ છે' જેમ આકાર રહેતા છતાં થતો ઘટ આકારરૂપ છે તેમ અન્ત્ય પ્રદેશ રહેતા છતાં થતો આત્મા અન્ત્ય પ્રદેશ રૂપ છે.

તિષ્યગુપ્ત—હા ! મારું કહેવું એ જ છે કે અન્તિમ પ્રદેશ રહેતા છતાં જ આત્મા થાય છે માટે આત્મા અન્તિમ પ્રદેશ સ્વરૂપ છે. હું તેની સિદ્ધિ માટે પ્રયોગ આ પ્રમાણે કરું છું : આત્મા અન્ત્યપ્રદેશરૂપ; સત્યન્ત્યપ્રદેશ પવાત્મસત્ત્વમ, વિરહે વિરહઃ । આત્મા અન્ત્ય પ્રદેશ રૂપ છે. અન્ત્ય પ્રદેશ રહેતા છતાં જ આત્માની સત્તા હોવાથી. અને અન્ત્ય પ્રદેશના અભાવમાં આત્મા ન રહેતો હોવાથી. માટે આત્મા અન્ત્ય પ્રદેશ રૂપ છે.

સ્થવો મહાનુભાવ ! તમે આ વ્યાપ્તિ પ્રયોગ કરો છો તે ઠીક છે, પરંતુ તેમાં જે હેતુ મૂકો છો તે ઠીક નથી. કારણ કે તે હેતુ અસિદ્ધ છે. અન્ત્ય પ્રદેશ રહેતા છતાં જ આત્મા

[૪૦૨]

શ્રી જૈન સત્ય પ્રકાશ

[વર્ષ ૬]

રહે છે તે કવી રીતે ? શેષ પ્રદેશ રહેતા છતાં પણ છેલ્લો પ્રદેશ નથી રહેતો ત્યારે આત્મા નથી રહેતો એટલે શું તે છેલ્લા પ્રદેશમાં શેષ પ્રદેશ કરતાં કંઈ વિશેષ છે ? જે વિશેષ નથી તો શા માટે શેષ સર્વ પ્રદેશો રહેતા છતાં પણ તે અન્તિમ પ્રદેશ નથી રહેતો અને તે આવેથી જ આત્મા એવો વ્યવહાર થાય છે. અને જે વિશેષ છે તો તે વિશેષ શું ?

તિ૦ તે છેલ્લા પ્રદેશમાં વિશેષ નથી એમ નથી, પણ વિશેષ છે. તે આ પ્રમાણે-સર્વ પ્રદેશો રહેતા છતાં પણ ન્યાં સુધી છેલ્લો પ્રદેશ નથી હોતો ત્યાં સુધી વસ્તુ અપૂર્ણ છે ને છેલ્લો પ્રદેશ આવે છતે વસ્તુ પૂર્ણ થાય છે માટે તે છેલ્લા પ્રદેશમાં 'પૂરવાપણું' છે. આ 'પૂરવાપણું' સર્વ પ્રદેશો કરતાં અન્તિમ પ્રદેશમાં વિશેષ છે. વળી બીજું તે અન્તિમ પ્રદેશ બીજા પ્રદેશને પણ વિશેષિત કરે છે માટે તેમાં ઉપકારિત્વ નામનો પણ બીજાને વિશેષ છે. ને ત્રીજું તે આગમમાં વિશેષે શેષ પ્રદેશથી જુદો-પૃથક્ યતાવાયો છે માટે આગમ પ્રતિપાદિત્વ રૂપ ત્રીજાને વિશેષ છે.

સ્થા૦ તમે પ્રથમ જે પૂરવારૂપ વિશેષ યતાવ્યો તેમાં એ પ્રશ્ન ઉપરિચિત થાય છે: આ પૂરવાપણું છેલ્લા પ્રદેશમાં કહેવાય છે તે તેમાં જ છે કે બીજા પ્રદેશોમાં પણ છે ? જે બીજા પ્રદેશોમાં છે એમ કહેશો તો તેમાં કંઈ વિશેષતા ન રહી. અને તેમાં જ છે તો તે વાસ્તવિકપણે છે કે અપેક્ષા-કલ્પનાથી છે ?

તિ૦ પૂરવાપણું અન્તિમ પ્રદેશમાં જ છે ને આડીમાં નથી, કારણ કે આ અન્તિમ કહેવાય છે ને આડીના પ્રદેશો અન્તિમ કહેવાતા નથી. જે અન્તિમ હોય તેમાં જ પૂરવાપણું રહે છે. માટે પૂરવાપણારૂપ વિશેષ પણ છેલ્લા પ્રદેશમાં વાસ્તવિકપણે રહે છે.

સ્થા૦ આ પ્રદેશ છેલ્લો હોવાથી તેમાં પૂરવાપણારૂપ વિશેષ વાસ્તવિકપણે રહે છે, એમ તમે જે કહો છો તે ત્યારે જ સ્થિર થાય કે ન્યારે આ પ્રદેશમાં છેલ્લાપણું નક્કી થાય. આ જ અન્તિમ છે એવો નિશ્ચય થાય ત્યારે તો તે છેલ્લાપણું આ પ્રદેશમાં કવી રીતે છે ? આત્મપ્રદેશની અપેક્ષાએ કે આત્માએ રોકેલા આકાશપ્રદેશની અપેક્ષાએ ?

તિ૦ તે છેલ્લાપણું આ પ્રદેશમાં આત્મપ્રદેશની અપેક્ષાએ છે. કારણ કે એક એ ત્રણ એમ કરતાં આ જે છેલ્લો આવે છે તે આત્મપ્રદેશની જ ગણતરીએ આવે છે.

સ્થા૦ ફીક છે. એક એ ત્રણ એમ ગણતાં બંને એક વખત આ પ્રદેશ છેલ્લો આવે પણ હંમેશા માટે તે છેલ્લો કહી શકાશે નહિ, કારણ કે આત્મપ્રદેશો તે કોઈ વસ્તુ નથી કે તેને રહેવાને અમુક સ્થળ સુકરર કર્યાં હોય. તે તો પાણીની પેઠે ચળવિચળ થયા કરે છે. હાલ જે પ્રથમ હોય તે ક્ષણ પછી અન્તિમ થઈ જાય ને અન્તિમ હોય તે મધ્ય થઈ જાય, માટે આત્મપ્રદેશની ગણતરીને હિસાબે અમુકમાં જ છેલ્લાપણું રહી શકાશે નહિ.

તિ૦ આત્મપ્રદેશો ચળવિચળ થયા કરે છે તે યોગ્ય છે, પણ આત્મામાં આઠ પ્રદેશો એવા છે કે તેનો કદી પણ પોતાના સ્થળેથી ફેરફાર થતો નથી; તેઓ તો ન્યાં હોય ત્યાં જ રહે છે. માટે તેમાંનો જે આઠમો ને સર્વ પ્રદેશોની અપેક્ષાએ છેલ્લો છે, તેમાં છેલ્લાપણું માનીશું માટે ઉપરોક્ત રૂપણું નહિ આવે.

સ્થા૦ આયુષ્મન! તમારું આ કથન સર્વથા બૂલબરેલું છે, કારણ કે તમે જે આઠ પ્રદેશો સ્થિર રહે છે તેમ કહ્યું પણ તે આઠ પ્રદેશો કે જેને ક્યંક પ્રદેશ કહેવામાં આવે છે તે આઠ પ્રદેશો કંઈ આત્માના કોઈ અન્ત ભાગમાં રહેતા નથી કે જેમાંથી કોઈમાં છેલ્લા-

પણું રાખી શકાય છે. આઠ પ્રદેશો હંમેશ મધ્યમાં એટલે આત્માની વચમાં જ રહે છે, તેની ચારે બાજુ અસંખ્યાત આત્મપ્રદેશો ફરી વળેલા હોય છે માટે તે આઠમાંથી તો કોઈ છેલ્લો માની શકાય જ નહીં.

તિં ૦ અર્થ, અમે આત્મપ્રદેશની અપેક્ષાએ નહીં પણ આત્માએ રોકેલ આકાશ પ્રદેશની અપેક્ષાએ કોઈ પણ એક પ્રદેશમાં છેલ્લાપણું રાખીએ છીએ, કારણ કે જે આકાશ પ્રદેશ ન્યાં હોય છે તે સર્વદા ત્યાં જ રહે છે.

સ્થ ૦ આકાશપ્રદેશો સ્થિર છે તે સાચું છે, પણ તે તો આત્માની ચારે તરફ દર્શો દિશામાં રહેલા છે માટે કઈ દિશામાં કયા આકાશપ્રદેશમાં રહેલા આત્મપ્રદેશને છેલ્લો માનવો ?

તિં ૦ નીચેની દિશાથી શરૂ કરી ઊર્ધ્વ દિશાના મધ્ય ભાગમાં જે આકાશપ્રદેશ હોય ત્યાં રહેલ આત્મપ્રદેશને અન્ય માનવો ઠીક છે. ને તેમાં કોઈ દૂષણ પણ નથી.

સ્થ ૦ ઠીક. આ કલ્પના પણ ત્યારે જ થઈ શકે કે જો અમુક આકાશપ્રદેશોમાં આત્મા કાયમી રહેતો હોય, પણ તેમ નથી. આત્મા તો આજ આ આકાશપ્રદેશમાં તો કાલ બીજા આકાશપ્રદેશમાં એમ ફેરફાર કર્યા કરે છે. માટે અમુક આકાશપ્રદેશ પણ નક્કી કરી શકાય નહિ. એ રીતે અમુક આત્મપ્રદેશમાં જ છેલ્લાપણું છે તે સ્થિર થતું નથી. ને વળી પૂરવાપણું પણ છેલ્લામાં જ છે તેવું કંઈ નથી, કારણ કે તેમ હોય તો આ પહેલો, આ બીજો, આ ત્રીજો, સોમો, હળરમો વગેરે વ્યવહાર ન થઈ શકે. માટે દરેક આત્મપ્રદેશમાં અમુક અમુક સંખ્યાનું પૂરવાપણું તો છે જ. માટે પૂરવાપણાણ વિશેષ કેવળ છેલ્લામાં જ નથી રહેતો એટલે તે વિશેષ પણ થઈ શકતો નથી.

તિં ૦ સર્વ આત્મપ્રદેશમાં અંશે અંશે પૂરવાપણું છે તે મને માન્ય છે. પરંતુ અસંખ્યાતમો એવો જે છેલ્લો વ્યવહાર થાય છે તે પૂરવાપણું તો તે છેલ્લા આત્મપ્રદેશમાં છે ને તે છેલ્લાપણું અપેક્ષાથી લેવામાં આવે છે માટે અમુક એક આત્મપ્રદેશ બીજા સર્વ આત્મપ્રદેશ કરતાં વિશેષ થઈ શકે છે.

સ્થ ૦ અપેક્ષાથી તમે અમુક આત્મપ્રદેશને છેલ્લો ઠરાવ્યો, હવે તે અપેક્ષા તમારી પોતાની છે કે સર્વ મનુષ્યોની છે ? સર્વ જનની કહેતા હો તો તે અસંભવિત છે, કારણ કે સર્વજન સમ્મત એક વિવક્ષા કોઈ થઈ શકતી નથી જેમકે અમે જ તેવી વિવક્ષામાં સમ્મત થતા નથી. ને જો તે અપેક્ષા તમારી પોતાની છે તો તે સર્વમાન્ય થઈ શકે નહિ.

તિં ૦ બલે મૂર્ખ જગત મારી માન્યતાને માન્ય ન કરે પણ તેથી તે મિથ્યા છે એમ કહી શકાય નહિ. કારણ કે તે વિચાર યુક્તિસંગત છે. એક બે ત્રણ એમ ગણતરી કરતાં અમુક અમુક આત્મપ્રદેશ છેલ્લો આવે તે નિશ્ચિત છે. જે આત્મપ્રદેશ છેલ્લો આવે તેમાં શેષ પ્રદેશ કરતાં છેલ્લો હોવાથી અન્તિમ પૂરવાપણું વિશેષ છે. કોઈ પૂછે કે એક બે ત્રણ એવી ગણતરી પણ કંઈ નિયત ન થઈ શકે. તો તે માટે હું કંઈ આ મારી ગણતરી છે તે માટે માતો જ એમ હું કંઈ કોઈને તે પરાણે માનવા આગ્રહ કરતો નથી, પણ જે ગણતરી આગમમાં જ કરેલી છે તે જ નિયત રાખું છું, તે આ પ્રમાણે. ' ધમે મન્તે ! જીવન્મયસે જીવન્તિ વસન્ત્વં સિયા ! ' એ નિરૂપણામાં જે છેલ્લો બતાવેલ છે તેમાં જ છેલ્લાપણું નિયત છે ને તેને જ હું કાયમી રાખું છું.

કણ ભેગા થયા છતાં પણ તેમાંથી તેલ નીકળતું નથી તેથી એવો નિયમ થાય છે કે અવયવીના એક એક અવયવમાં જે ન હોય તે અવયવના સમુદાયમાં પણ ન હોય. તો પછી છેલ્લા એક અવયવમાં તો ક્યાંથી જ હોય ? કદાચ તું એમ માનતો હો કે, પ્રથમ વગેરે પ્રદેશમાં દેશથી જીવત્વ રહે છે ને છેલ્લા પ્રદેશમાં સંપૂર્ણ પણે રહે છે તો તે પણ યથાર્થ નથી, કારણ કે પ્રથમ વગેરે પ્રદેશો છેલ્લા પ્રદેશ કરતાં કંઈ જુદી ગતિના નથી; અર્થાત્ પ્રદેશો એક સરખા જ છે. તેથી એકમાં દેશથી ને એકમાં સર્વથી એમ કહી શકાય નહિ. વળી આગમમાં પ્રથમ વગેરે પ્રદેશોમાં આત્મત્વનો નિષેધ કર્યો છે ને છેલ્લા પ્રદેશમાં નિષેધ નથી કર્યો માટે છેલ્લા પ્રદેશમાં જ આત્મત્વ રહે છે એમ કહેવું યુક્ત નથી. આગમમાં તો એક વગેરે સંખ્યાથી આત્મત્વનો નિષેધ છે તેથી આગમની રીતિએ તો છેલ્લો પ્રદેશ પણ એક હોવાથી તેમાં પણ આત્મત્વ ન જ રહે ને આગમમાં સાથે જ કહ્યું છે કે સંપૂર્ણ પ્રદેશવાળો આત્મા જ આત્મા કહેવાય.

એવંભૂત નયને આશ્રયીને જે કહેતો હો કે દેશ પ્રદેશથી વસ્તુ ભિન્ન નથી માટે અન્ય પ્રદેશને આત્મા કહી શકાય તો વિચાર કે એવંભૂત નયના મતમાં તો દેશ પ્રદેશ એવી કોઈ કલ્પના જ નથી, તે તો સંપૂર્ણ વસ્તુને જ વસ્તુ માને ને તેથી પણ સંપૂર્ણ પ્રદેશયુક્ત જીવને જ જીવ માનવો જોઈએ.

જે ઉપચારથી છેલ્લા પ્રદેશને જીવ માનતો હો તો તે ઉપચાર પણ કંઈક ન્યૂન પદાર્થમાં સંપૂર્ણ પદાર્થનો ઉપચાર થાય છે. જેમ ગામ અળ્યું, વસ્ત્ર અળ્યું, તેમાં ગામનો કે વસ્ત્રનો ધણો ખરો ભાગ અળ્યો હોય ત્યારે કહેવાય છે. પણ ગામનું એક નાનું ઝૂંપડું અળ્યું હોય તો ગામ અળ્યું એમ કહેવાતું નથી. વળી પટનો એક તાંતણો પડ્યો હોય તો તેમાં પટનો ઉપચાર થતો નથી પરંતુ પટના અમુક તંતુઓ સંમીલિત થયા હોય તો જ તેમાં પટનો ઉપચાર થઈ શકે છે. તેમ આત્માના એક પ્રદેશમાં આત્માનો ઉપચાર ન થાય પણ ઉપચાર કરવો હોય તો તે પણ અમુક પ્રદેશોમાં જ થાય માટે તારું એક છેલ્લો પ્રદેશ જ આત્મા છે અને બીજા પ્રદેશો આત્મા નથી એવું કથન કોઈ પણ રીતિએ સંગત થતું નથી. માટે આયુષ્મન ! મિથ્યા આગ્રહ છોડીને પ્રભુ શ્રીમહાવીર ભગવાનનાં ત્રિકાલાપ્રાધિત વચનોમાં શ્રદ્ધા રાખ. તિષ્ઠ્યગુપ્ત ગચ્છ અહાર થયા

પૂજ્ય ગુરુમહારાજશ્રીએ પણ ધણી ધણી યુક્તિઓથી મિષ્ટ વચનોથી તિષ્ઠ્યગુપ્તને સમજાવ્યા છતાં પણ જ્યારે તિષ્ઠ્યગુપ્ત ન જ સમજ્યા ત્યારે ગુરુ મહારાજે વિચાર્યું કે આ જીવને હાલ કોઈ દુષ્કર્મનો ગાઠ ઉદય થયો છે. તેથી હાલ આ સમજી શકે તેમ જણાવું નથી. માટે તેને વિશેષ સમજાવવો એ ઉચિત નથી. અને તેની સાથે સમ્યક્ રાખવો તે પણ ઉચિત નથી. એમ વિચારી તેઓશ્રીએ તિષ્ઠ્યગુપ્તને ગચ્છ અહાર કર્યા. શક્તિ સમ્પન્ન તિષ્ઠ્યગુપ્તે પણ ગચ્છથી જુદા પડી પોતાનો સ્વતંત્ર સમુદાય જમાવ્યો ને પોતાના વિચારને ફેલાવવા આમાનુષ્ટામ વિચરવા લાગ્યા.

મિત્રશ્રી શ્રાવકથી પ્રતિષ્ઠા અને આલોચના

આમલકદ્વા નામની એક નગરી છે ત્યાં મિત્રશ્રી નામે એક શ્રાવક રહે છે. તેના હાડોહાડમાં અરિહત ધર્મનો રંગ લયો છે. તે મહાવીર પ્રભુનો સાચો ઉપાસક છે. તેનું સમ્યક્ત્વ નિસ્ત્રય છે. તે આમલકદ્વા નગરીમાં એક સમય તિષ્ઠ્યગુપ્તા-

[૪૦૬]

શ્રી જૈન સત્ય પ્રકાશ

[વર્ષ ૬]

ચાર્ય વિચરતા વિચરતા આવ્યા અને ઉપદેશથી અનેક ભવ્યાત્માઓનાં ચિત્તને આવર્જિત કરવા લાગ્યા.

શ્રાવક મિત્રશ્રી પણ વ્યાખ્યાન શ્રવણ માટે તેમની પાસે જતો હતો. તેમની વિપરીત પ્રરૂપણાથી આ શ્રાવકને હૃદયમાં દુઃખ થતું હતું. તેમને સત્ય માર્ગે લાવવાની તીવ્ર નમના તેના મનમાં જાગી હતી. પરંતુ શાસ્ત્રાર્થ કરીને હરાવવાની શક્તિ તે ધરાવતો ન હતો, તેથી તે આવા શક્તિસમ્પન્ન આચાર્યને ઠેકાણે લાવવા અનેક યુક્તિ પ્રયુક્તિઓ વિચારી રહ્યો હતો. એકદા તેને એક યુક્તિ સ્ફુરી આવી.

પ્રથમ તો તે આ આચાર્યને અંગત ભક્ત બન્યો. સેવા સુશ્રૂષામાં લાગ લેવા લાગ્યો તે એક દિવસ પ્રસંગ પામી સર્વ સાધુઓ સહિત આ આચાર્યશ્રીને નિમંત્રણ કરી પોતાને ઘેર લાભ લેવા માટે બોલાવી ગયો. તેની પૂર્ણ ભક્તિ જોઇ આચાર્યશ્રી સહજ સાધુઓ સાથે તેને ઘરે પધાર્યા. આનેક પર આચાર્યશ્રી આદિને ખેસારી ગુંહલી કાઢી. વાસક્ષેપ પ્રમુખથી તેમની પૂજા કરી વંદન કરી ને પછી તેમને વહોરાવવા માટે આહાર પાણી વસ્ત્ર પાત્ર વગેરે લાવ્યો. મહારાજને વહોરાવવા માટે પાત્ર તૈયાર કર્યું એટલે શ્રાવકે આહારમાંથી-દરેક મિષ્ટાન્ન વગેરેમાંથી છેલ્લો એક એક કણ લઇ વહોરાવ્યો, પાણીનું એક ધિંદુ વહોરાવ્યું ને વસ્ત્રમાંથી પણ એક તાંતણો જ વહોરાવ્યો.

ભક્ત શ્રાવકના આવા વિચિત્ર વર્તનથી તિષ્ઠ્યુષ્ટાચાર્ય આશ્ચર્ય પામતા તેને કહેવા લાગ્યા કે શ્રાવક! શું આવા આડંબર પૂર્વક અમને અહીં આમંત્રી અમારી મસ્કરી કરે છે.

પ્રસંગ પામી મિત્રશ્રીએ કહ્યું કે—

ગુરુ મહારાજ! પદાર્થ માત્રનો અન્તિમ અવયવ એ જ અવયવી છે એ આપશ્રીનો સિદ્ધાન્ત છે. જો તે સિદ્ધાન્ત યથાર્થ હોય તો મેં આપની મસ્કરી શી કરી? ને જો એમ ન હોય તો કહો કે આ સિદ્ધાન્ત અસત્ય છે. અન્તિમ અવયવ આખા અવયવીનું કાર્ય જો ન કરતો હોય ને તેથી તમને આ અન્ન-પાન-વસ્ત્રપાત્ર વગેરેના છેલ્લા અવયવો સંતોષ ન પમાડતા હોય તો તેવા અવ્યવહાર (છેલ્લા અવયવમાં અવયવી માનવા રૂપ) વિચારમાં તમને મિથ્યા આગ્રહ શાથી થયો? ઘટ પટનું કાર્ય કરતો નથી. તેમ પટનો એક તંતુ પણ ઠંડીથી, લજ્જતથી રક્ષણ કરવા વગેરે કાર્યને કરતો નથી. વર્ણી એક અવયવમાં પૂર્ણ અવયવી માનવા માટે નથી કોઇ ઉદાહરણ કે નથી કોઇ પ્રમાણ; નથી આપેત વચન કે નથી કોઈ યુક્તિ. માટે આપ આવા મિથ્યા વિચારને તિલાંજલી આપો ને પ્રભુ શ્રીમહાવીર-સ્વામીનું શાસન પામી તેમાં સ્થિર થાઓ!

દુષ્કર્મ ખલાસ થવાથી; સદ્લાગ્યનો કોઇ ઉદય જાગવાનો હોવાથી શ્રાવક મિત્રશ્રીના આ વચનોની તિષ્ઠ્યુષ્ટાચાર્યને સવળી અસર થઇ, તેમને સત્ય સમજાવું ને શ્રાવકને તેમણે ખમાવ્યો. પોતાના જૂઠું વિચારને દૂર કરી સર્વ સમક્ષ સત્ય માર્ગના પુનઃ અનુયાયી થયા. પછી શ્રાવકે વિધિપૂર્વક અન્ન વસ્ત્ર પાત્ર વગેરે વહોરાવ્યાં.

પછી તિષ્ઠ્યુષ્ટાચાર્ય શિષ્યો સાથે ગુરુ મહારાજ પાસે આવ્યા ને પોતાના પાપનું પાયશ્ચિત્ત કર્યું, સન્માર્ગમાં સ્થિર થયા અને અનેક જીવોને પ્રતિબોધ કરી અન્તિમ આરાધના કરી અન્તિમ અવસ્થામાં આત્માને સુધારી સદ્ગતિના લાભન થયા.

इति निहूनवधादे द्वितीयो निहूनवः समाप्तः

(યાધુ)

મહુડીની જૈન પ્રતિમાઓ

લે૦ મુનિરાજ શ્રી ન્યાયવિજયજી

આજે આખા ગુજરાતના જૈનોમાં મહુડી એક પ્રસિદ્ધ ચમત્કારી તીર્થધામ તરીકે મશહૂર છે. મહુડીને આટલી પ્રસિદ્ધિ આપવાનું માન સ્વર્ગસ્થ યોગનિષ્ઠ શાસ્ત્રવિશારદ જૈનાચાર્ય શ્રીમદ્ બુદ્ધિસાગરસૂરીશ્વરજીને ધટે છે. તેમણે ગુરુઆમ્નાયથી પ્રાપ્ત શ્રીઘંટા-કર્ણુ મહાવીરની મૂર્તિ સ્થાપી કે જેના ચમત્કારના લીધે ગુજરાતના જૈનોમાં મહુડી પ્રસિદ્ધિ પામી ગયું.

મહુડી એક પ્રાચીન શહેર હતું. અત્યારે એની મહત્તા અને ગૌરવ દેખાડતાં કેટલાંયે ખંડિયેરો, ઝોંધા(વાંધા)ની વચ્ચે દેખાતા મકાનોના પાયા અને ઠેક ઝાંચાણમાં પણ દેખાતા કિલ્લે-ખંદો મહુડીની પ્રાચીનતા સિદ્ધ કરી રહેલ છે. આ પ્રાચીન મહુડી તો વિરૂપ નારીની જેમ તેના ભયંકર ઝોંધા (વાંધા)માં નષ્ટ બ્રહ્મ થઈ પડેલી છે. નવું મહુડી તો એક નાનકડા ગામડાંરૂપે છે. ગામની પશ્ચિમ ભાગે એક સુંદર જિનાલય, પાસે જ શ્રીમદ્ બુદ્ધિસાગરસૂરીશ્વરજી-સ્થાપિત ઘંટાકર્ણુ મહાવીરનું ચમત્કારી મંદિર છે અને પાસે જ શ્રીબુદ્ધિસાગરસૂરિજી મહારાજનું ભવ્ય સ્મારક-સમાધિમંદિર છે. વચ્ચે યગીચો છે, સામે ઉપાશ્રય છે.

વર્તમાન મહુડીથી પૂર્વ દિશામાં લગભગ એક માઈલ દૂર એક કોટચાર્કનું વિશાલ મંદિર છે. એક ઝાંચા ટેકરા ઉપર આ મંદિર આવેલું હોવાથી દૂર દૂરથી દેખાય છે. નીચે સાયરમતી નદી પોતાનો વિશાલ દેહ-પટ-પાથરીને આજોડી રહી છે. આ નદીમાં ન્યારે પાણીનાં પૂર આવે છે ત્યારે જળે જીવતો જગતો પ્રલયકાળ આવી રહ્યો હોય તેમ લાગે છે; એ પ્રવાહ સામે શહેરો કે ગામડાં, પર્વતો કે ઝાડો હતાં નહોતાં થઈ બચે છે. એ નદીએ કેટલાંયે ગામો અને શહેરોને પોતાના ઉદરમાં સમાધિ લેવરાવી છે; અને એના લીધે જ આ પ્રાચીન મહુડી ગામ પણ નષ્ટ-બ્રહ્મ થયું છે અને જે ડી'આ ઉપર મહુડી હતું ત્યાં મોટા મોટા કોતરો, ખાડા પાડી દીધા છે. યદ્યપિ છેલ્લાં થોડાં વર્ષોથી સાયરમતીએ પોતાનું બહેણ બદલ્યું છે, એટલે ગામવાળાઓને શાન્તિ છે, છતાં નિમ્નગા (નદી)નો વિશ્વાસ કેટલો રખાય ?

આ કોટચાર્ક મંદિરથી થોડે દૂર મંદિરના નિમિત્તે ખોદકામ કરતાં પ્રાચીન સ્થાપત્યો સાથે પ્રાચીનતમ ચાર જૈન મૂર્તિઓ નીકળી હતી. તેમાંથી જે સૌથી મોટી ભવ્ય અને મનોહર મૂર્તિ છે તે તો કોટચાર્કના મહંતજીએ પોતાના મંદિરના બહારના ભાગના એક ઝોરડામાં એક વેદી પર સ્થાપિત કરી સીમેન્ટથી સ્થિર કરી દીધી છે. અમે ન્યારે મહુડી ગયા ત્યારે ત્યાંના શ્રાવકોએ જૈનમૂર્તિ નીકળ્યાનું જણાવ્યું. અમારી ત્રિપુટી એ મૂર્તિ-ઓનાં દર્શન માટે નીકળી. વૈશાખની ગરમી; સામે જ સવિતા નારાયણ પોતાના પ્રખર પ્રતાપે તપતા આગળ વધી રહ્યા હતા. અમે નાના મોટા ખાડા ટેકરા વટાવી સૂકી પડેલી નદીના નહાના બહેણને વટાવી મોટા ટેકરા ઉપર ચઢ્યા. ગરમી કહે માઠું કામ ! અમે ત્યાં ગયા એટલે તરત જ એ મહંતજીના ભાઈ ત્યાં આવ્યા અને અમને જિનમૂર્તિવાળો ઝોરડો અતાવ્યો. મૂર્તિ ધાતુની, ભવ્ય અને પ્રાચીન છે. મહંતે પૂછ્યું: આ કોની મૂર્તિ છે ?

[૪૦૮]

શ્રી જૈન સત્ય પ્રકાશ

[વર્ષ ૬]

અમે કહ્યું: જૈન મૂર્તિ છે. તેમણે કહ્યું: આ ઐદ્ધ મૂર્તિ છે એમ કહેવાય છે. અમે બરાબર આરીકીથી નિરીક્ષણ કર્યું. અમે પૂર્વ દેશના વિહાર દરમ્યાન રાજગૃહી, પટણા, બનારસ, ક્ષત્રીયકુંડ આદિ સ્થાનોમાં તથા મથુરાના કંકાલીટીલામાંથી નીકળેલી અને લખનૌ મ્યુઝીયમમાં રહેલી, તેમ જ સેટમહેટ કીલ્લામાંથી ઉપલબ્ધ થયેલી જૈનમૂર્તિઓનાં દર્શન કર્યાં હતાં, એટલે આ મૂર્તિ જોતાં જ ઐદ્ધ અને જૈન મૂર્તિનો ભેદ જોઈ લીધો; અમને એમ બરાબર લાગ્યું કે આ જૈન મૂર્તિ જ છે. આવી જૈન મૂર્તિઓ પણ અમે ઉપર્યુક્ત સ્થાનોમાં જોઈ છે. એટલે આ કોટચાર્કમાં નીકળેલી અને ત્યાં રહેલી મૂર્તિ જૈન મૂર્તિ જ છે એમાં અમને લગારે સંદેહ ન લાગ્યો.

અલખત, જિનમૂર્તિ ઉપર રહેલો શિખાનો - વાળના ગુંચળાનો-ભાગ તથા શરીર ઉપરનો ભાગ, તથા વ્યાઘાસનાદિ જોઈ કોઈ અગ્નિયા ભાષ એને ઐદ્ધ મૂર્તિ કહેવા લલચાય એ સંભવિત છે, પરંતુ જૈન મૂર્તિઓની રચના, તેનું શિલ્પ અને કલાના અભ્યાસી તથા પ્રાચીન જૈન મૂર્તિનો અભ્યાસી કોઈ પણ મહાનુભાવ આ મૂર્તિને જરૂર જૈન મૂર્તિ કહેશે એમાં અમને લગારે સંદેહ નથી. હવે આપણે આ મૂર્તિનું સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણ કરી લઈએ.

એક સરસ વ્યાઘાસન અનેકું છે, અને છેડામાં વાઘની સુંદર આકૃતિ આપેલી છે. વચમાં ધર્મચક્ર અને તેની પાસે અને યાજ્ઞ એ હરણુ આપેલાં છે. આ મૂર્તિ ઘણી પ્રાચીન હોવા છતાં યે મૂર્તિમાં રેખાંકન બહુ જ સ્પષ્ટ અને સાફ છે. આકૃતિ સુંદર જોઈએ છે. વ્યાઘાસનના ઉપરના ભાગમાં વસ્ત્રની રચના છે.^૧ અરધો ભાગ ઉપર અને થોડો નીચે લટકતો દેખાડેલો છે પરંતુ એવી સૂક્ષ્મ કોરણી આપી છે કે ત્યાં બરાબર ધ્યાન ન આપીએ તો આ વસ્તુ સમજાય તેવી નથી. છેડે વસ્ત્રની કોર જણાય છે. ઉપર કમલાસન છે. સુંદર કમલની કોરણી દેખાય છે, આ કમલાસન ઉપર પદ્માસનસ્થ શ્રીવીતરાગદેવની મૂર્તિ છે. છાતીમાં મધ્ય ભાગે આરીક શ્રીવત્સનું ચિહ્ન દેખાય છે, સ્હેજ ઊંચાણમાં છાતીનો ભાગ ઉપસેલો અને ડીટડી સાફ દેખાય છે. ગળામાં સુંદર ત્રિવલી દેખાય છે, છાતીનો ભાગ પહોળો અને ડોક સરસ જાય છે.

બુદ્ધ મૂર્તિના શરીરમાં જ્યારે વસ્ત્ર, વસ્ત્રની રેખાઓ સાફ દેખાય છે જ્યારે અહીં શરીર ઉપર ક્યાંયે વસ્ત્ર દેખાતું નથી. દૂરથી જોનારને લાગે એક ક્ષણ ભ્રમણા થાય, પરંતુ વાસ્તવિક રીતે વસ્ત્રનું નામ નિશાન પણ નથી, છાતીનો ભાગ સાફ દેખાય છે.

પ્રતિમાની મુખાકૃતિ લવ્ય અને મનોહર છે. પ્રાચીન સમયમાં જૈન મૂર્તિઓ કેવી લવ્ય અને કલામય અનતી તે આજે બરાબર ધ્યાનમાં રાખવા યોગ્ય છે. મુખમાં જે આંખોનો ભાગ છે તે પણ બહુ જ દર્શનીય છે. અર્ધ મુકુલિત આંખમાં અંદર ચાંદીની સફેદાઈ છે અને વચમાં કીકીનો આકાર છે, જે આ મૂર્તિઓ શ્વેતાંબરીય છે તે સાફ સાફ બતાવી આપે છે. ઐદ્ધ મૂર્તિ આવી નથી હોતી.

વિશાલ અને જાંચું લલાટ છે. માથા ઉપર કેશોનું બનાવેલું જાંચું શિખામંડલ છે. પાછળના ભાગમાં મનોહર ભામંડલ છે. એક લાંબી પાટ જેવું બનાવી બે ભાગ તેમાં જોડી

૧. આવી વસ્ત્રની ઘેડવાળા આસન ઉપર બિરાજમાન કરેલી મૂર્તિઓ મથુરાના કંકાલીટીલામાંથી નીકળેલી લખનૌના મ્યુઝીયમમાં છે.

અંક ૧૧]

મહુડીની જૈન પ્રતિમાઓ

[૪૦૯]

ભામંડલ યનાવ્યું છે. બે ભાગના સીધા પટામાં પણ સુંદર વેલચુટ્ટી યનાવેલી છે. પાટની અન્ને બાજુમાં ફૂલ ચોકડી, ગજમુખ, વ્યાઘમુખ આદિ આલેખેલ છે.

ખલા પાછળ એક દંડપટ્ટી છે જે ભામંડલને પકડી રાખે છે. અને તેના ફરતી એક મોટી ગોળ કમાન છે. અમે આ ભામંડલ બહાર કઢાવીને જોયું. વચમાં કરેલું આરીક કાતરકામ બહુ જ સુંદર છે. મૂર્તિના સામેના ભાગમાં લેખ છે જે ઠેક પાછળ ચોતરફ ફરતો છે. મૂર્તિ સીમેન્ટથી સ્થિર કરી દીધેલી હોવાથી લેખનો પાછળનો ભાગ તો અમારાથી વંચાય તેમ ન હતો. સામેનો ભાગ જે દેખાયો તેની કોપી ઉતારી લીધી. અમે બે કોપી ઉતારી હતી તેમાં એકમાં તો આછા પાતળા અક્ષરો ગૂંચ્યા છે. આ લીપીના અભ્યાસીઓ તેનો અરાખર ઉકેલ કરી શકે તેમ છે.

આ લેખની કોપી વડોદરા રાજ્યના પુરાતત્વ સંશોધન ખાતાના અહેવાલમાં ક્રોટયા-કર્ડની મૂર્તિઓનો પરિચય ચિત્ર પ્લેટ નં. ૪ અ, ૫ અ, ૫ બ, અને ૬ અમાં આપવામાં આવેલ છે. અને પુરાતત્વ વિભાગના ઉપરી શ્રીયુત હીરાનંદ શાસ્ત્રીજીએ આ મૂર્તિઓ માટે ચર્ચા કરી છે. જેનો સાર હું આગળ આપીશ. એ અહેવાલમાં એ. એસ. ગદ્દેએ આ મૂર્તિનો લેખ આ પ્રમાણે આપ્યો છે.

“ નમ [:] સિદ્ધ [નમ] વૈરિગણસ્સ...ઉપ [રિ] કા-આર્ય-સંઘ-શ્રાવક ”

આ લેખનો ભાવાર્થ જોતાં નમસ્કાર મંત્રના બીજા પદને-સિદ્ધને નમસ્કાર કરેલા છે. ‘વૈરિગણુ’નો ઉલ્લેખ છે તે પણ કલ્પસૂત્રમાં આવતી સ્થવિરાવલીમાં જે વૈરીશાખાનો ઉલ્લેખ છે, તે સમુદાયના આચાર્યે આ મૂર્તિની પ્રતિષ્ઠા કરેલી હોવાથી ‘વૈરિગણુ’નો ઉલ્લેખ છે. સંઘ અને શ્રાવક શબ્દ આજે પણ શ્વેતાંબર જૈન સંઘના દરેક અનુયાયીને શ્રાવક કહેવાય છે તેને અંગે પ્રસિદ્ધ જ છે.

આ લેખ એમ અરાખર સિદ્ધ કરે છે કે આ મૂર્તિ શ્વેતાંબર જૈન સંઘે યનાવેલી અને શ્વેતાંબર જૈનાચાર્યે પ્રતિષ્ઠા કરેલી જિનમૂર્તિ છે. આવો સાફ શિલાલેખ હોવા છતાં તેને ઐદ્ય મૂર્તિ કહેવી એ તો અન્યાયની પરાકાષ્ટા જ કહેવાય.

વડોદરાના પુરાતત્વ વિભાગના અધ્યક્ષ શ્રીયુત હીરાનંદ શાસ્ત્રી આ મૂર્તિને જૈન મૂર્તિ નહિ કિન્તુ ઐદ્ય મૂર્તિ હોવાનું જણાવે છે. પરંતુ તેમની આ માન્યતાનું સુંદર અને સચોટ રીતે શ્રીયુત સારાભાઈ નવાબે નિરસન કર્યું છે. એ સંબંધીને તેમનો આજો લેખ મુંબઈથી પ્રગટ થતા “ભારતીય વિદ્યા” નામના ત્રિમાસિકના પ્રથમ વર્ષના બીજા અંકમાં પ્રગટ થયેલો છે તે જિજ્ઞાસુઓ વાંચી લ્યે. હું એ લેખનું અહીં પુનરાવર્તન કરવા નથી માંગતો. શાસ્ત્રીજી, મૂર્તિ ઉપર આવો સાફ લેખ હોવા છતાં, શા માટે એને ઐદ્ય મૂર્તિ માને છે તે વિચારણીય છે.

એવું કેટલોયે વાર અન્યું છે કે જૈન મૂર્તિઓને ઐદ્ય મૂર્તિઓ તરીકે ઓળખાવવામાં આવી હોય. આવી ભૂલો અંગ્રેજ વિદ્વાનોના હાથે થતી હતી અને તેમનાં પગલે પગલે ચાલવામાં આપણા હિન્દી વિદ્વાનો પણ જૈન મૂર્તિઓને ઐદ્ય મૂર્તિઓ તરીકે સંબોધવાનું સાહસ કરતા હતા. પરંતુ આજે એ યુગ ચાલ્યો ગયો છે. નવાં યુક્તિ, શ્રુતિ અને તર્કની પ્રતિષ્ઠા છે ત્યાં ‘હું કહું એ જ સાચું’ તે ન જ ચાલે. શ્રીયુત શાસ્ત્રીજી કોઈ પણ ઐદ્ય મૂર્તિમાંથી સિદ્ધને નમસ્કાર, વૈરિગણુ, શ્રાવક આદિ શબ્દોવાળા શિલાલેખો યતાવશે ખરા ?

[૪૧૦]

શ્રી જૈન સત્ય પ્રકાશ

[વર્ષ ૬]

બીજું ઔદ્ધ મૂર્તિને વસ્ત્ર-ઉત્તરીય વસ્ત્ર, ઉપવીત આદિ ચિહ્નો દેખાય છે તેમાંનું એક પણ ચિહ્ન આ મૂર્તિમાં અતાવશે ખરા? શ્રીયુત શાસ્ત્રીજી મૂર્તિમાં એક હથેલીમાં બીજી હથેલી રાખેલી હોવાથી ઔદ્ધ મૂર્તિની કલ્પના કરે છે. પરંતુ તેમની આ માન્યતા ભૂલ-ભરેલી છે. ઔદ્ધ મૂર્તિઓ જુદી જુદી મુદ્રાઓથી અંકિત હોય છે, તેની ઘણી મુદ્રાઓમાંની એવી એક મુદ્રા હોય છે કે હથેલી પર હથેલી હોય, પરંતુ જૈન મૂર્તિઓમાં તો, બીજી કોઈ મુદ્રા છે જ નહિ; એકેલી-પદ્માસનસ્થ જિન મૂર્તિ, પછી તે પ્રાચીન હો કે અર્વાચીન હો, દરેકમાં હથેલી ઉપર હથેલી હોય જ છે એટલે આ દલીલ તો ઔદ્ધ કરતાં જૈન મૂર્તિની તરફેણમાં વધુ જાય છે. આ પછી શાસ્ત્રીજી બીજાં એ કારણો આપી આ મૂર્તિને ઔદ્ધ મૂર્તિ હોવાનું જણાવે છે પરંતુ તે કારણો પણ સખળ નથી :

(૧) મૂર્તિના મધ્ય ભાગમાં ધર્મચક્ર છે. (૨) મૂર્તિની આંખો ચક્રચકિત છે.

હવે પહેલું કારણ જોઈએ—

પ્રાચીન સમયની જૈન મૂર્તિઓમાં ધર્મચક્ર જરૂર મળે છે. જેમકે મથુરાના કંકાલી-ટીલામાંથી નીકળેલી અને લખૌનના મ્યુઝીયમમાં રહેલી ઘણીખરી જૈન મૂર્તિઓમાં ધર્મચક્ર વિદ્યમાન છે. હું આ સંબંધી મદારા મથુરાના મ્યુઝીયમની જૈન મૂર્તિઓના પરિચયમાં વિગતવાર લખી ગયો છું; તેમજ પટના, રાજગૃહી અને ક્ષત્રીયકુંડના જૈન મંદિરોમાં પણ આવી મૂર્તિઓ-ધર્મચક્ર વાળી મૂર્તિઓ-છે. મારવાડની પંચતીર્થોના સુપ્રસિદ્ધ જીવિતસ્વામી-શ્રીમહાવીર પ્રભુની મૂર્તિ, નાદીયામાં છે ત્યાં પણ ધર્મચક્ર છે અને અમદાવાદનાં મંદિરો કે જેમાં પરિફર છે તેમાંની કેટલીકએક મૂર્તિઓમાં ધર્મચક્ર અત્યારે વિદ્યમાન છે. શ્રીમાન્ શાસ્ત્રીજી આ ધર્મચક્રો અરાખર નિહાળી પોતાની એ ભૂલ સુધારે કે ધર્મચક્ર કેવળ ઔદ્ધ મૂર્તિઓને જ હોય છે એવું નથી પણ જૈન મૂર્તિઓને પણ ધર્મચક્ર હોય છે. તેમજ અપરાજિત વગેરે શિલ્પગ્રંથોમાં પણ ઉલ્લેખ મળે છે કે જૈન મૂર્તિઓમાં ધર્મચક્રની રચના કરાય છે.

હવે બીજું કારણ જોઈએ. આહીની જૈન મૂર્તિને ચક્રચકિત તેવો છે આ જોઈ શાસ્ત્રીજી લખે છે—“એથી ઉલટું ચક્રચકિત ચક્ષુઓ ઔદ્ધોએ જૈનો પાસેથી અપનાવેલી હોય એમ લાગે છે, કારણ કે ઔદ્ધ મૂર્તિઓ કે ચિત્રોમાં તે પ્રચલિત નથી. જે કે તેમાં પણ કચચિત્ મળી આવે છે ખરી. આવી મૂર્તિના ઉદાહરણ માટે (ચિત્ર પ્લેટ ૭ વાળી) તારંગાની ટેકરી ઉપરની ઔદ્ધ મૂર્તિ (તારાદેવી)નો હું ઉલ્લેખ કરું છું.”

શાસ્ત્રીજી આ મૂર્તિમાંની ચક્રચકિત ચક્ષુ જોવા છતાં-એક સ્પષ્ટ પુરાવો જોવા છતાં, એમ લખી મનમનાવે છે કે જૈનો પાસેથી આ કળા અપનાવેલી છે; ખરી રીતે કોઈ પણ ઔદ્ધ મૂર્તિમાં આવી ચક્રચકિત ચક્ષુઓ હોતી જ નથી. જે તારાદેવીનું દૃષ્ટાંત તેઓ આપે છે ત્યાં પણ તેઓ ભૂલ્યા છે. તારાદેવી એ જુહદેવીની મૂર્તિ નથી; એમની માન્યતાનુસાર એક સામાન્ય દેવીની મૂર્તિ છે. ખરી રીતે આ મૂર્તિ પણ ઔદ્ધ માન્યતાનુસારિણી નથી પરંતુ એક જૈનશાસનાધિપ્તાયિની દેવીની મૂર્તિ છે. પરંતુ હું એ ચર્ચા અત્યારે નહિ કરું. શ્રીયુત શાસ્ત્રીજીને મારું સાદર નિમંત્રણ છે કે કોઈ પણ જુદા મૂર્તિ આવી ચક્રચકિત

‘જૈનજ્યોતિ’ માસિક તથા આ ‘જૈન સત્ય પ્રકાશ’ના અંકોમાં મેં આ સંબંધી લખ્યું છે.

ચક્ષુઓ વાળી બતાવે. ઔદ્ધોમાં ચક્રચક્રિત ચક્ષુઓવાળી મૂર્તિઓ બનતી જ નથી. આવી મૂર્તિઓ શ્વેતાંબર જૈન સંઘના અનુયાયીઓ જ બતાવે છે. એટલે આ ચક્રચક્રિત ચક્ષુ વાળી દલીલ પણ જૈન મૂર્તિ-શ્વેતાંબર જૈન મૂર્તિ-ની જ સિદ્ધિ કરે છે.

હવે આ મૂર્તિ કયા સમયની છે તે જોઈએ: મૂર્તિના લેખમાં રહેલ-“વૈરિગણ” શબ્દ આ મૂર્તિની પ્રાચીનતાને સિદ્ધ કરે છે. કદપસૂત્ર સ્થવિરાવલીમાં ઉલ્લેખ છે કે આર્ય વજ્રસ્વામીથી વૈરિશાખા નીકળી છે. આ વૈરિશાખા પણ શ્વેતાંબર જૈનાચાર્યમાં જ પ્રવર્તે છે. વૈરિગણ શબ્દ સૂચવે છે કે વજ્રસ્વામીની પછીના સમયની આ મૂર્તિ છે. ખીજું વૈરિગણ પછીની શાખાને ઉલ્લેખ નથી એથી ખીજી શાખાઓ નીકળી તે પહેલાંની આ મૂર્તિઓ છે એમ સિદ્ધ કરે છે. અર્થાત્ વીરનિર્વાણ સંવત ૬૦૦ લગભગની આ મૂર્તિઓ છે. એના લેખની બ્રાહ્મીલીપી પણ એની પ્રાચીનતાનું સખલ કારણ છે.

હવે આપણે ખીજી મૂર્તિઓનું વર્ણન જોઈ લઈએ.

ખીજી ત્રણે મૂર્તિઓના ફેરા જે ‘ભારતીય વિદ્યા’માં પ્રકાશિત થયા છે તે મૂર્તિઓ પણ જૈન મૂર્તિઓ જ છે એમ જણાય છે. શ્રીયુત શાસ્ત્રીજીએ આ મૂર્તિઓને પણ ઐદ્ય મૂર્તિ ઠરાવા પ્રયત્ન કર્યો છે પરંતુ તેમાં તેઓ ભૂલ્યા જ છે.

(૧) ચિત્ર નં. ૫ માં આપેલી શ્રી પાર્શ્વનાથ પ્રભુની મૂર્તિ છે, જે જૈનોના ત્રેવીશમા તીર્થંકર તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. સુંદર સિંહાસન ઉપર નાગરાજ ખેડા છે અને બંને બાજુ ખે દેવતા છે. ઉપર નાગફણની સુંદર-મનોહર આકૃતિ છે. તેવીસમા તીર્થંકરની આવી જૈન મૂર્તિઓ ઘણે ફેરાણે મળે છે. મારવાડનાં મંદિરોમાં આવી મૂર્તિઓ વિદ્યમાન છે. શાસ્ત્રીજી ડાખી તરફની મૂર્તિને બુદ્ધ ધર્માનુયાયીની દેવીમૂર્તિ માની આ આખી મૂર્તિને ઐદ્ય દેવની ઠરાવવા માગે છે પણ એ તેમની ભૂલ છે. એ દેવીમૂર્તિ જૈનધર્મના આવીશમા તીર્થંકરના શાસનની અધિષ્ઠાયિકા અંબિકા દેવીની મૂર્તિ છે. શ્રી પાર્શ્વનાથજીની મૂર્તિના આસનમાં અંબિકાનું સ્થાન જોઈ લેવે કોઈને આશ્ચર્ય થાય, પરંતુ ચંદ્રાવતીનાં ખડિરોમાં અમે જૈન મૂર્તિઓ જોઈ છે તેમાં ઘણી જૈન મૂર્તિઓ સાથે ગોમેધ યક્ષની અને અંબિકાની મૂર્તિઓ જોઈ છે. દશમી-અગિયારમી સદીની અને તેની પહેલાંની ઘણી જૈન મૂર્તિઓમાં બ્રહ્મશાન્તિ યક્ષની અને અંબિકાની મૂર્તિ જોવાય છે. એટલે આ મૂર્તિઓ જોઈ ગભરાવાની કે અન્ય દેવની મૂર્તિ માનવાની લગારે જરૂર નથી. આ મૂર્તિ પણ જૈન મૂર્તિ જ છે.

સુંદર નાગરાજની રચના અને તેનું આસન તથા પાછળના ભાગની કોરણી અને ફણાની રચના આ બધું આ મૂર્તિ શ્રી પાર્શ્વનાથ ભગવાનની મૂર્તિ છે એમ જ સિદ્ધ કરે છે. બુદ્ધદેવની આવા આકારવાળી મૂર્તિ નથી બનતી તેમજ બુદ્ધ મૂર્તિમાં વસ્ત્ર-ઉત્તરીયવસ્ત્ર આદિ જે હોય છે તેમાંનું આ મૂર્તિમાં કશું નથી માટે એ જૈન મૂર્તિ જ છે.^૧

૧ ‘ભારતીય વિદ્યા’માં શ્રીયુત નવાબ આ મૂર્તિઓ ઉપર વૈરિગણ શબ્દથી શ્રીવજ્રસ્વામિની વિદ્યમાનતામાં આ મૂર્તિઓ બની હોવાનું જણાવે છે.

૨ એક સમય એવો હતો કે ઘણા જૈન તીર્થંકરોની મૂર્તિના પરિકરમાં અંબિકા દેવીને સ્થાન અપાતું હતું. આવી જૈન મૂર્તિઓ ઠાંક પર્યતની ગુફાના ખડકની ભીંતમાં કોતરેલી છે. મધુરાના કંકાલીટીલામાંથી નીકળેલી જૈન મૂર્તિઓ અને તાલવજગિરિના જૈનમંદિરમાંની મૂર્તિઓમાં પણ અંબિકાદેવી દેખાય છે.

[૪૧૨]

શ્રી જૈન સત્ય પ્રકાશ

[વર્ષ ૬]

આવી જ રીતે ખીજી બે મૂર્તિઓ માટે પણ શાસ્ત્રીજીએ શંકાઓ ઊઠાવી. એક મૂર્તિ માટે તો લખે છે કે “લાંબી છુટવાળા કાન છે.” આ ઉપરથી તેને ઔદ્ધ મૂર્તિઓ ઠરાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. પરંતુ તેમના જેવા પુરાતત્વના અભ્યાસીને તો મથુરાના કંકાલી-ટીલામાંથી નીકળેલી પ્રાચીન જૈનમૂર્તિઓ જેવાથી સહજ રીત્યા સમજી શકાશે કે પ્રાચીન જૈન મૂર્તિઓના કાનની છુટીઓ લાંબી જ હતી. આજે પણ ઘણાં જૈન મંદિરોમાં કે જેમાં પ્રાચીન મૂર્તિઓ છે ત્યાં કાનની છુટ લાંબી છે એમ પ્રત્યક્ષ દેખાય છે. પરિકરમાં રહેલા શાસનરક્ષક દેવ-દેવીઓના આકારનું ઔદ્ધ શાસનરક્ષિકાઓ સાથે સામ્ય જોઈ કાંઈ પણ મૂર્તિને ઔદ્ધ મૂર્તિ કહેવી એ ઉચિત નથી. ઔદ્ધ મૂર્તિનાં ચિહ્નો અને જૈન મૂર્તિનાં ચિહ્નોમાં સાફ તારતમ્ય જણાઈ આવે છે, અને એ તારતમ્ય અહીં હોવા છતાં તેને લક્ષ્યમાં લીધા સિવાય ઉપલક દષ્ટિ માત્રથી જૈન મૂર્તિઓને ઔદ્ધ મૂર્તિઓ હોવાનું લખવું એ સજ્જન પુરાતત્વવિદોને શોભારૂપ નથી.

પુરાતત્વના આચાર્ય શ્રીમાન્ જિનવિજયજીના અધ્યક્ષપણામાં નીકળતા “ ભારતીય વિદ્યા ” નામક ત્રૈમાસિકમાં શ્રીયુત સારાભાઈ નવાબે શાસ્ત્રીજીની બધી દલીલોનો જવાબ આપ્યો છે અને મહુડીના કોટયાર્ય સ્થાનમાંથી નીકળેલી ચારે મૂર્તિઓ જૈન મૂર્તિઓ જ છે એમ બરાબર સિદ્ધ કર્યું છે. શ્રીયુત શાસ્ત્રીજી અને અન્ય જિજ્ઞાસુ વિદ્વાનો તે લેખ જોઈ સત્ય સ્વીકારે એ શુભેચ્છા સાથે હું વિરમું છું.

આ લેખ લખવામાં મેં શ્રીયુત નવાબના લેખનો ઉપયોગ કર્યો છે, અને મૂલ મૂર્તિ કે જે અમે ત્યાં જોઈ હતી તે સિવાયની ત્રણે મૂર્તિના તેમણે રજુ કરેલા ફોટાના આધારે જ મેં આ મૂર્તિઓ માટે લખ્યું છે.

પરિશિષ્ટ

આ ચારે મૂર્તિઓ જૈન મૂર્તિઓ જ છે એ સંબંધી હું લખી ગયો છું. આ પછી વિભવપુર ખહફટતામાંથી? મને જે હકીકત મલી છે તેનો સાર અહીં આપું છું.

જે કોટયાકર્ડના મંદિર પાસેથી આ ચારે જૈન મૂર્તિઓ નીકળી છે તે મહુડીની નજીક કરતાં ખડાયત ગામની વધુ નજીકમાં છે. આ ખડાયત નગરમાંથી ખડાયતા બ્રાહ્મણો અને ખડાયતા વણિકોની ઉત્પત્તિ થઈ છે. આ ખડાયત ગામનું અસલ સંસ્કૃત નામ ખડાયતન નગર હતું. કોટયાકર્ડનું મંદિર તેની પાસે જ હતું. એ મંદિરે જતાં રસ્તામાં ઘણું સ્થાને જીનાં મકાનોના પાયા, દીવાલો વગેરે નજરે પડે છે. મંદિરની ચોતરફ પહેલાં ગામ હશે એમ લાગે છે. અહીંથી એક ગાઉ દૂર સાબ્રમતી (સાબરમતી) નદી વહેતી હતી. નદીનું વહેણ ગામ તરફ આવતું ગયું, નદીના વેગ સામે ગામ ટકી ન શક્યું અને એના પ્રવાહોના મારાથી ગામ ધ્વસ્ત થયું. ગામની વસ્તી પણ ચાલી ગઈ. પ્રાચીન મહુડી માટે પણ આમ જ બન્યું છે. છેલ્લે ૧૯૬૩ ની ભયંકર રેલ સમયે તેનાં ખંડિયેશ-કુવા વગેરે દેખાયાં હતાં.

આ ખડાયત ગામ પીત્તપુરથી અગ્નિ ખૂણામાં લગભગ ચાર માઈલ દૂર છે. આ ગામ લગભગ બે હજાર વર્ષથી પણ વધુ પ્રાચીન છે એમ કહેવાય છે. આનું નામ ત્રાંયાવતી પણ મળે છે. અત્યારે કોટયાકર્ડના મંદિર તરફ જતાં રસ્તામાં ખડાયતનનાં મકાનોના

૧ યોગનિષ્ઠ શાસ્ત્રવિદ્યાર્થ જૈનાચાર્ય શ્રી શુક્લિસાગરસુરિજીવિરચિત.

પાયા વગેરે નજરે પડે છે, જે પુરાતત્ત્વજ્ઞોને માટે બહુ જ રસપ્રદ ઇતિહાસ પૂરા પાડે તેમ છે. ત્યાં ખોદકામ થવાથી ગુજરાતની એ પુરાતન મહત્ત્વશાલી નગરીનો જીર્ણોદ્ધાર થાય તેમ છે.

આ નગરીમાં ઠાકોરાનું રાજ્ય હતું. ચાવડાઓએ પણ અહીં સત્તા જમાવી હતી. છેલ્લે મુસલમાનોના આક્રમણોથી આ નગરીનાં વૈભવ, મહત્તા અને ગૌરવ નષ્ટ થયાં અને તેમાં જે કાંઈ કચાશ રહી હતી તે સાબરમતીના પ્રવાહે નષ્ટ કરી. ત્યાં રહેતા ખડાયતા બ્રાહ્મણો અને ખડાયતા વહીણા અન્યત્ર ચાલ્યા ગયા અને વર્તમાન નાનું ખડાયતા ઠાકોરાએ વસાવ્યું છે તે તેમની વસ્તી જ વધુ પડતી છે.

આ ખડાયતન નગરનું 'કોટચાર્કનું' મંદિર અત્યારે પણ એક ઊંચા ડીબા ઉપર ઊભું છે. તે ખડાયતાના ઇષ્ટદેવ છે. સાબરમતીના પ્રવાહે ચોતરફ કોતરો કરી નાખ્યાં છે. ચોતરફ ખીલામણા મોટા મોટા ઝોંધા (વાંધા) નજરે પડે છે. નીચે જ પોતાનો વિશાલ દેહ પાયરી સાબરમતી સુતી પડી છે, સામે ઝાડી છે અને ત્યાં એક સૂર્યકુંડ છે. કહે છે કે અહીંથી પણ દૂર સાબરમતી હતી તેને અદલે આજે કુંડ સામે પાર દેખાય છે.

આ કોટચાર્કના મંદિરનો પણ નાશ થઈ જશે એ દુરથી ભક્તજનોએ મહુડીથી એ ખેતરવા દૂર નવા કોટચાર્કનું મંદિર બનાવ્યું છે. જુના કોટચાર્કનાં દર્શન કરવા બહુ જ અલ્પ ખડાયતો જાય છે. આ પુરાણા સ્થાનેથી પહેલાં પણ જિનવરેન્દ્ર અજિતનાથ ભગવાનની ચાર હાથ મોટી પ્રતિમા નીકળી હતી. એટલે હમણાં નીકળેલી આ પ્રતિમાઓ પણ જૈન પ્રતિમા હોવાની જ સંભાવના ઘટી શકે છે, નહિ કે બૌદ્ધ પ્રતિમાઓની.

અહીં વસનાર અને અહીંથી જ જેમની ઉત્પત્તિ થઈ તે ખડાયતોએ જૈન પ્રતિમાઓ ભરાવ્યાના ઉલ્લેખો જુઓ—

(૧) “ ૧૩૭૬ વર્ષે આષાઢ શુદ્ધિ ૬ ચંદ્રાયતિ જ્ઞાતીય શ્રે. વનદેવ ભાર્યા લાચ્છિ પુત્ર ધિનાકેન શ્રી આદિનાથ વિશ્વ કા. પ્ર. સૂરિભિઃ

(૨) સં. ૧૩૭૦ વર્ષે આષાઢ શુદ્ધિ ૬ ચંદ્રાયતિ જ્ઞાતીય વિદે જયતશાહ શ્રેયસે શ્રેં ધીનાકેન શ્રી નમિભિવં કારિતં ॥

—બુદ્ધિસાગરસૂરિકૃત 'જૈન ધાતુ પ્રતિમા લેખસંગ્રહ' ભા. ૧, પૃ. ૨૪૬

પ્રથમ લેખનો ભાવાર્થ એ છે કે સં. ૧૩૭૫ માં અષાઢ શુદ્ધિ ૬ ખડાયતા જ્ઞાતીય શેઠ વનદેવની ભાર્યા લક્ષ્મી-(લાચ્છી)ના પુત્ર ધીણાકે શ્રીઆદિનાથપ્રભુનું પ્રિય ભરાવ્યું.

બીજા લેખનો ભાવાર્થ એ છે કે સં. ૧૩૭૦ માં અષાઢ શુદ્ધિ ૬ ને દિવસે ખડાયતા જ્ઞાતીય વિદે જયત શાહના રમરણુર્થે શેઠ ધીણાકે શ્રી નમિનાથ પ્રભુનું પ્રિય ભરાવ્યું છે.

એટલે ખડાયતાઓ જૈન હતા અને એ સ્થાનેથી મૂર્તિઓ મળી છે તે દૃષ્ટિએ પણ આ મૂર્તિઓ જૈન મૂર્તિઓ છે એમ સિદ્ધ થાય છે.

આ મૂર્તિઓમાં ધર્મચક્ર છે એ જોઈને શ્રીયુત શાસ્ત્રી મહોદય આ મૂર્તિઓને બૌદ્ધ મૂર્તિઓ માને છે વા માનવા પ્રેરાયા છે પણ બૌદ્ધ મૂર્તિમાં જ ધર્મચક્ર હોય એવું કથું નથી. વાસ્તવિક રીતે જોઈએ તો જૈન મૂર્તિઓમાં જ ધર્મચક્રની સંભાવના વધુ છે કારણકે

૧ સં. ૧૩૫૬-૫૭ માં અલાહદીન ખુનીએ પાટણ, સિદ્ધપુર, વીંબપુર, વીસનગર અને આ ખડાયતનનાં મંદિરો તોડ્યાં હતાં.

[૪૧૪]

શ્રી જૈન સત્ય પ્રકાશ

[વર્ષ ૬]

જૈન ધર્મ શાસ્ત્રમાં એવાં પ્રમાણો મળે છે કે તીર્થંકરને ચોત્રીશ અતિશયો હોય છે તેમાં દેવકૃત ઓગણીશ અતિશય મનાય છે તેમાં ધર્મચક્ર પણ તીર્થંકરની આગળ ચાલે છે એવો અતિશય છે. જૂઓ કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રી હેમચંદ્રસૂરેશ્વરકૃત વીતરાગસ્તોત્રનો ચતુર્થ પ્રકાશ,

“ મિથ્યાદૃષ્ટિશાં યુગાન્તાર્કઃ સુદૃશામમૃતાઙ્ગનમ્ ।

તિલકં તીર્થકૃલ્લક્ષ્મ્યાઃ પુરશ્ચક્રં તવૈઘટે ॥ ૧ ॥

મિથ્યાદૃષ્ટિઓને પ્રલયકાળના સૂર્યની જેમ સંતાપકારી અને સમ્યગ્દૃષ્ટિઓને અમૃતના અંજનની જેમ શાન્તિકારી, અને તીર્થંકરપણાની લક્ષ્મીના તિલક સમાન એવું ધર્મચક્ર, આપની આગળ દીપી રહ્યું છે. આવી જ રીતે શ્રીજિનેશ્વરસૂરિવિરચિત ‘ચંદ્રપદ્મચરિત’માં પણ નિમ્ન ઉલ્લેખ મળે છે:

સુરરહ્યાગુણધીસા મનીયર્સીહાસર્ણ સપયશીદં ।

છત્તત્તય-હંદદ્દૃશ્ય-સિયચામર-ધમ્મચક્કાઈ ॥

ભાવાર્થ—સુર-દેવકૃત ઓગણીસ અતિશયોમાં, પાદપીઠ સહિત મણિમય સિંહાસન, ત્રણ છત્ર, ઇન્દ્રધ્વજ, સફેદ ચામર અને ધર્મચક્રાદિ.

આવી જ રીતે જૈનોના આગમ-મૂલ શાસ્ત્ર શ્રી સમવાયાંગમાં પણ અતિશયોના વર્ણનમાં ધર્મચક્રનું વર્ણન આવે છે.

ગુજરાતીમાં પણ એક જૈન કવિરાજે વર્ણવ્યું છે: “ ધર્મચક્ર તુજ આગળ ચલે રે ”

એટલે ધર્મચક્ર જૈન તીર્થંકરોની મૂર્તિમાં આલેખાયેલ જોઈ લગારે સંશયમાં પડવાની જરૂર નથી. અત્યારે અમદાવાદમાં માંડવીની પોળમાં નાગજીભૂધરની પોળમાંના વિશાલ જિનમંદિરમાં એક સુંદર ધાતુમૂર્તિ છે, તેમાં પણ ધર્મચક્ર વિદ્યમાન છે. શ્રીમાન્ શાસ્ત્રીજી તે જોઈ “ ધર્મચક્ર હોવાથી આ ઔદ્ધ મૂર્તિ છે ” એવો પોતાનો આગ્રહ જરૂર સુધારી લ્યે, એમ તેમના જેવા પુરાતત્ત્વના અભ્યાસી પાસેથી આશા રાખું તો તે વધુ પડતી નહિ જ લેખાય.

જૈન તીર્થંકરની મૂર્તિમાં ધર્મચક્ર તો હોય જ છે, પરંતુ એ ધર્મચક્ર આરાધન નામનું એક તપ પણ જૈનોમાં વિદ્યમાન છે. જૂઓ તપાવલી ભા. ૧-૨, વિ. ૧૯૭૪ ઈ. સ. ૧૯૧૮માં સુરતથી પ્રકાશિત. તેમાં પૃ. ૨૦ તપસ્યા નં. ૯૩ “ લઘુ ધર્મચક્રવાલ તપ. ” આમાં ઉજ્જવણમાં લખ્યું છે કે “ રૌપ્ય સુવર્ણમય ધર્મચક્ર પ્રભુ આગળ ઢોકવું ” આવી જ રીતે પૃ. ૫૬ તપસ્યા નં. ૧૫૧માં ધર્મચક્રવાલ તપ. આમાં પણ ઉજ્જવણમાં “ ઉજ્જવણે રૌપ્ય સુવર્ણમય ધર્મચક્ર ઢોકવું ” જણાવેલું છે.

જે ધર્મના અનુયાયી ધર્મચક્રનું તપ કરે અને તેના ઉદ્દાપનમાં પ્રભુ સન્મુખ રૂપાનું અથવા સોનાનું ધર્મચક્ર બનાવીને ચઢાવે તે ધર્મના ઇષ્ટદેવની મૂર્તિમાં યદિ ધર્મચક્ર આલેખાયેલું મળે તો તેમાં આશ્ચર્ય પામવા જેવું શું છે ? આ ધર્મચક્રથી અલંકૃત મૂર્તિ જિનમૂર્તિ જ છે એમાં લગારે સંદેહ નથી. આ મૂર્તિમાં ઔદ્ધધર્મ માન્ય એક પણ લક્ષણ અંકિત નથી. માત્ર ધર્મચક્રથી સુશોભિત હોવાના કારણે જ જૈનમૂર્તિ નથી એમ કહેવું એ લગારે ઉચિત નથી. શિલાલેખ જૈનમૂર્તિની સિદ્ધિ કરે છે, ચત્તુઓ અને શરીરની આકૃતિ જૈનમૂર્તિ હોવાનું સિદ્ધ કરે છે, આ અર્થુ જોતાં આ મૂર્તિઓ જૈનમૂર્તિઓ જ છે એમાં લગારે સંદેહને સ્થાન નથી. ૩

કેટલાક ટપાઓની પુષ્પિકા

સંગ્રહક—મુનિરાજ શ્રી કાંતિસાગરજી, સિવની (સી. પી.)

જૈન વાક્યમયતા અનેક પ્રકારોમાં ટપાઓનો પણ એક પ્રકાર છે. ટપાઓ શા માટે બનાવવામાં આવતા હશે? એ પ્રશ્ન સહેજે ઉપરિથત થાય છે. એનું પ્રધાન કારણ એ છે કે પ્રાકૃત-સંસ્કૃત ભાષાથી અનભિજ્ઞ એવા મનુષ્યો સરળતાથી શાસ્ત્રોનો સામાન્ય અર્થ સમજી શકે એટલા માટે મૂળ શાસ્ત્રોને અનુલક્ષીને કેટલીક ટીકાઓ લોકભાષા જેવી કે—રાજસ્થાની, ગુજરાતી, હિન્દીમાં નિર્માણ કરવામાં આવે છે, જેને ટપા કે બાલાવબોધ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. આ ટપા કે બાલાવબોધનું એ દૃષ્ટિએ મહત્ત્વ છે: (૧) શાસ્ત્રોનો અર્થ સમજી શકાય છે અને (૨) તટકાલીન ભાષા સાહિત્ય પર ટપાઓ ધણો સારો પ્રકાશ ફેંકે છે. કેટલાક એવા પણ ટપાઓ મને મળ્યા છે કે જેમાં અન્થરચ્ચિતોનો સક્ષિપ્ત પરિચય પણ મળી રહે છે. પ્રાચીન જૈન જ્ઞાનમંદિરોમાં સેંકડો ટપાઓ મળી આવે છે. આ ટપાસાહિત્યની જો એક અતિ સક્ષિપ્ત નોંધ કરવામાં આવે તોપણ મળનું એક પુસ્તક તૈયાર થાય તેમ છે. સાક્ષરવર્ચ્ય શ્રીમાન્ મોહનલાલ દલીપચંદ દેશાઈ B. A., I. L. B. એ સંબંધી વિસ્તૃત નિબંધ તૈયાર કરી “જૈન ગુર્જર કવિઓ” ભાગ ૩ માં આપવાના છે. મેં મારા વિહાર દરમ્યાન જે જે સાહિત્ય એકત્ર કર્યું તેમાંથી ટપા સંબંધી કેટલીક હકીકત અંગે રજૂ કરવામાં આવે છે; બાલાવબોધનો પણ આમાં સમાવેશ કર્યો છે.

સી. પી. અને વરાહ પ્રાન્તમાં જૈનોનું સાહિત્ય સારા પ્રમાણમાં ઉપલબ્ધ થાય છે. મેં અત્યાર સુધી નાગપુર, હીંગણુઘાટ, ડામડી, સિવની, ભાંદકનાં જ્ઞાન-મંદિરો તપાસ્યાં છે. તેનું સક્ષિપ્ત વિવરણ “સી. પી. ઔર હરાર પ્રાન્તમે સુરક્ષિત જૈનવાક્યમય” નામે એક મોટા નિબંધમાં આપેલ છે. ઉપરના તમામ જ્ઞાનમંદિરોનાં સૂચિપત્રો, પુષ્પિકાઓ વગેરેનો મેં સંગ્રહ કર્યો છે. અહીં ૧૭મી અને ૧૮મી શતાબ્દના ટપાઓની પુષ્પિકાઓ આપવામાં આવે છે. બીજા ટપાઓનું વર્ણન આગળના અંકમાં જોઈશું.

સત્તરમી સદીના ટપાઓ

(૧) ભક્તામર બાલાવબોધ પત્ર ૨૮

સંવત ૧૬૦૧ વર્ષે પોષ સુદિ ૧૪ શ્રીબુધે લિખિતા.

આ ટપો ગુજરાતી ભાષામાં છે, તેના અક્ષરો સુંદર છે, એ મારા સંગ્રહમાં છે.

(૨) નવતત્ત્વ બાલાવબોધ પત્ર ૯, આ ગ્રંથ મારા સંગ્રહમાં છે.

સંવત ૧૬૦૬ વર્ષે ચૈત્ર સુદિ પઢિચ્ઠાદિને પં. ગોપાલદાસ.

(૩) સંગ્રહણી ટપો પત્ર ૪૭, આ ગ્રંથ નાગપુરના ભંડારમાં છે.

સંવત ૧૬૬૨ વર્ષે પોષ શુદિ ૧૪ દિને રવિનંદન વાસરે લિખિતં શુભં મ્હવતુ। પંડિત મતલ્લિકાચક્રવર્તિ સુરાચાર્ય શ્રીલક્ષ્મીરાજમણિ શિષ્ય શિષ્યાણુ ॥
ઉપરોક્ત પ્રતિ ૧૭૯૦માં ન્યાયસાગરને સીરોહીના શ્રાવકે વહોરાવી અને ૧૭૯૨માં

[૪૧૬]

શ્રી જૈન સત્ય પ્રકાશ

[વર્ષ ૬]

ન્યાયસાગરજીએ સુખવર્દનને અમદાવાદમાં અધ્યયન માટે આપી. (મૂળ પુષ્પિકા માટે સી. પી. ઝોરે વરારમં સુરક્ષિત જૈનવાહ્યમય નામનો લેખ બેવે.)

(૪) મૂત્રપરીક્ષા પત્ર ૩, આ ગ્રંથ મારા સંગ્રહમાં છે.

સંવત ૧૬૮૩ વર્ષે ૧ દિને વાર હીતે (રવિવારે)

ઉપરની મૂત્રપરીક્ષા મૂળ સંસ્કૃત ભાષામાં ૨૩ શ્લોકમાં ગુન્ધિત છે. તેના ઉપરના આ ટપો પ્રાચીન ગુજરાતી ભાષામાં છે.

(૫) જ્યોતિહુઆણુ બાલાવબોધ, પત્ર ૬, આ ગ્રંથ નાગપુરના જ્ઞાનભંડારનો છે.

સંવત ૧૬૯૬ વર્ષે શ્રાવણ વદિ દ્વિતીયાયાં શ્રીજેસહમરુમધ્યે વા૦ શ્રોદયાકીર્તિગણિ શિષ્ય કમલહર્ષ મુનિના લિખિતમ્ ।

(૬) દ્વારગર્જિત વીરસ્તવન ટપો પત્ર ૧૧, આ ગ્રંથ મારા સંગ્રહમાં છે.

“સં ૧૬૯૬ વર્ષે ફાગુણ શુદ્ધિ ૬ દિને સંગ્રામપુરમધ્યે”

ઉપરોક્ત સ્તવન જૂની ગુજરાતી ભાષામાં ગુન્ધિત છે અને તેની ૯૧ ગાથા છે. નિર્માતાનું નામ સચ્ચંદુ નથી, તે પણુ લેખનકાળ ઉપરથી પ્રાચીન જણાય છે. આખું સ્તવન યથાવકાશે પ્રેક્ટ કરવાની ભાવના છે.

(૭) ઉપદેશભાસારટપો પત્ર ૨૭, આ ગ્રંથ નાગપુરના જ્ઞાનમંદિરમાં છે.

“મહોપાધ્યાય શ્રીમાનુચંદ્રગણિ, તત્પદ્મે મહોપાધ્યાય શ્રી. ૬. શ્રી. સિદ્ધિ-ચંદ્રગણિ ગુરુમ્બ્યાં નમઃ ॥ છ ॥

આ પ્રમાણે હાલ શાહીયા શબ્દો આલેખેલ છે. સિદ્ધિચંદ્રજીની પરંપરાવાળા કોઈ મુનિએ લખેલ જણાય છે.

(૮) જ્યોતિહુઆણુ ટપો પત્ર ૩

પ્રસ્તુત ટપો ૧૭ મી સદીના લખેલા જણાય છે. આ સિવાય પણુ દશાશ્વતરકંઠ આચારાંગ, ઇત્યાદિ આગમોના ટપોઓ ૧૭ મી સદીના લખેલા ઉપલબ્ધ થાય છે.

(૯) પદ્મપદ્મશિકા બાલાવબોધ પત્ર ૧૪, આ ગ્રંથ મારા સંગ્રહમાં છે.

इति श्रीपद्मपद्मशिका सम्पूर्ण पं हरजी लिखितं ॥ वरहीया साह अमरसी पुत्र साह नेणसी पठनार्थ ॥ संवत १७०० (?)

ઉપરની પ્રતિ ૧૭૦૦ લગભગ લખેલી જણાય છે. ટપાની ભાષા ગુજરાતી છે.

અદારમી સદીના ટપાઓ

(૧૦) સંગ્રહણી બાલાવબોધ પત્ર ૬૩, આ ગ્રંથ મારા સંગ્રહમાં છે.

સંવત ૧૭૦૧ વર્ષે પોષ માસે ૧ દિને લિખિતં શ્રી શ્રી—

ઉપરની સંગ્રહણીના મૂળના કર્તા મલધારિ હેમચંદ્રસુરિ છે. આ પ્રતિમાં ધ્રુણાંય ચિત્રો કલાપૂર્ણ આલેખેલ છે, તેનો પરિચય હું “કેટલીક દસ્તવિખિત સચિત્ર પ્રતિઓ” નામક નિબંધમાં કરાવીશ.

(૧૧) અઉશરણુપયન્ના ટપો પત્ર ૧૦, આ ગ્રંથ મારા સંગ્રહમાં છે.

સંવત ૧૭૨૨ વર્ષે લિખિતં પરોપકારાય ।

अंक ११]

श्रेयासु श्यामोतानी पुष्पिका

[४१७]

उपरती अत विनयविजयलता शिष्ये वणेश ज्ञानाय छे. आदि भागमां "॥ पं० ॥ महोपाध्याय श्रीविनयविजयगणेश्वरजन्ममलेभ्यो नमः श्री गुरुभ्यो नमः" आ प्रमाणे उल्लेख छे. श्रीजन्म गणु आ प्रमाणे बार उल्लेख छे:—

(१) संवत् १७७९ वर्षे पुस वदि १४ दिने पंडित श्री सत्यविजयजी देवंगत श्या वार बुधवारि पहैला पहिर जाहि काठ कर्या ।

(२) संवत् १७३८ पं. श्री जिनविजयजीगणि जेठ वदि ३ दिने दिवंगत श्या है ।

(३) संवत् १७३२ जेठ वदि १ कुंयविजय देवंगत ।

(४) संवत् १७६२ मगसिर वदि ७ सातम दिने पं. श्री सौभाग्यविजयगणि देवंगत ॥

(१२) सञ्जलुष्ठी आलावयोध पत्र ३०, आ अर्थ भारा संग्रहमां छे.

संवत् १७२२ वर्षे मागसरमासे कृष्णपक्षे तिथौ अष्टमीदिने शनिवारि पंडित श्रीनेमिबिजयगणि शिष्य गणि ज्ञानचिञ्जयेन लिपीकृता । मुरडावास नगरे श्रीसुविधिनाथप्रसादान् ।

(१३) योग्यितामणि आलावयोध पत्र ३०, आ अर्थ भारा संग्रहमां छे.

इति महोपाध्याय श्री रत्नराजगणि शिष्य वाचनाचार्य नरसिंहगणि कृत बालावबोध समाप्तः १७३० वर्षे ।

उपरोक्त अर्थ पैलक निपयछ छे.

(१४) ज्ञातासूत्र श्यो पत्र २४२, आ अर्थ नागपुरना ज्ञानसंग्रहमां छे.

संवत् १७३४ कार्तिक मासे कृष्णपक्षे सप्तम्यां तिथौ अर्द्धवारि लिपीकृता सकलपंडितप्रवर प्रधान पंडित श्री ५ पद्मविजयगणि त. शिष्य पंडित शिरोमणि श्री ५ श्रीलविजयगणि त. शिष्य पद्मलिकारगणि स्वभावविजयेनाल्लेखि । श्रीपार्श्वनाथप्रसादान् श्रीकच्छदेशे श्री रायज श्री रायधन राज्ये श्री केशरिआ ग्रामे श्रेयस्तु ॥

(१५) देवसौराष्ट्र प्र० श्यो पत्र १६, आ अर्थ नागपुरना ज्ञानसंग्रहमां छे.

ग. प्रेमविमलवाचनार्थ इत्तं लिपीकृतं लेखकापाठकयोः शुभं भवतु । संवत् १७३७ वर्षे जाह वदि २ दिने भोमवासरे श्रीकन्धूपुर (सुरत?) मध्ये, जयो विजयो भवतु कल्याणमस्तु ॥

(१६) नवतत्त्व आलावयोध पत्र ६, आ अर्थ प्रभडीना ज्ञानसंग्रहमां छे.

संवत् १७६३ वर्षे मिति वैशाख दिने लिखेखि गणि धीरमागरेण श्रीफलवर्द्धिनगरे, श्रीश्री ॥

(१७) नवतत्त्व आलावयोध पत्र ८, आ अर्थ प्रभडीना ज्ञानसंग्रहमां छे.

संवत् १६६६ वर्षे चैत्र सुदि १

[४१८]

श्री जैन सत्य प्रकाश

[वर्ष ६]

(१८) षण्णवीस स्थान प्रकरण प. ८, आ ग्रंथ भारा सत्रद्वयमां छे.

संवत् १७६७ वर्ष मार्गशीर्ष बलेतरे पक्षे चतुर्दशी, कर्मवाण्यां लिखितेयं पुस्तिका पं. खेतसीगणिना श्रीफलवर्द्धिनगरीमध्ये ॥

(१९) वैराग्यशतक २७० पत्र २६, आ ग्रंथ नागपुरना ज्ञानवांडारमां छे.

संवत् १७८८ वर्ष शाके १६५३ प्रवर्तमाने आषाढ मासे कृष्णतवभ्यां मेदपाटदेशे पाण्डुनागरे चातुर्मासीस्थितां पंडितप्रवर श्रीदुर्गादासजी तत् शिष्य जगरूपमुनिना लिपीकृता स्वज्ञानवृद्धयर्थे ॥

(२०) ज्योतिषशास्त्र २७० पत्र ११, आ ग्रंथ नागपुरना ज्ञानवांडारमां छे.

संवत् १७९१ कार्तिक सुदि ६ रात्रौ श्री वीकपुर (वीकानेर) मध्ये लि. पं. रुचनाथ ॥

(२१) विपाकसूत्र २७० पत्र ७३, आ ग्रंथ नागपुर ज्ञानवांडारमां छे.

संवत् १७९९ वर्ष शाके १६६४ प्रवर्तमाने मिति भिगसिर सुद २ दिने गुरुवासरे श्रीविकानेरनगरमध्ये पं. जसवंत लिपीकृतं श्रीरस्तु ।

पंडित जसवंत नागपुरना अनेक पुस्तकाना लेखनामांनो ओक छे. आ रीते अही २१ ट्याओनी पुष्पिशाओ आपनामां आली छे. आ उपरांत गीश पुष्पिशाओ मणी आवशे ते हवे पक्षी यथावदाश आपनामां आवशे.

ऐतिहासिक दृष्टीसे प्राचीन जैन वाङ्मयका महत्त्व

और

उसके संशोधनकी आवश्यकता

लेखक—श्रीयुत भा. रं. कुलकर्णी बी. ए., शिरपुर, (प. खानदेश)

जैनधर्मके प्राचीन साहित्यकी ओर जैनेतर विद्वानोंका ध्यान बहुत धीरे धीरे खोचा जा रहा है । पौराण्य और पाश्चात्य विद्वानोंने जितने परिश्रम पूर्वक बौद्ध धर्मका अभ्यास और आलोचन किया है उससे कई गुना कमती अभ्यास जैन साहित्य का किया है । कालानुक्रमसे जैनधर्मका बौद्धधर्मसे ज्येष्ठत्व विद्वानोंमें संमत हो चुका है, फिर भी भारतीय पाठशालाओंमें पढाये जानेवाले अनेक पाठ्य पुस्तकोंमें इस विषयमें विपरीत विधान पाये जाते हैं । जैनधर्म यह सनातन धर्म है ऐसा भी दावा किया जाता है, किन्तु श्रद्धाके एक मात्र सहारे पर इस प्रकारका दावा अन्य धर्मियोंके मुकाबलेमें कैसे होता है ? आज कलके भौतिक विज्ञानमय और बुद्धिप्रधान जगतमें सनातन व्यवहार्य अर्थ प्राचीनतम ही हो सकता है इस लिये जैन पंडितोंको

जैनधर्म यह बौद्धधर्मसे अर्वाचीन है और महावीर स्वामीने जैन-धर्म किया ऐसे विधान अनेक पाठ्यपुस्तकोंमें पाये जाते हैं ।

अंक ११] ऐतिहासिक दृष्टिसे प्राचीन जैन वाङ्मयका महत्त्व [४१६]

चाहिये कि वे कुछ खोज भाल करके ऐसे प्रमाण विद्वानोंके सामने प्रकट करें जिनसे जैनधर्मकी प्राचीनता सर्व सामान्य तर्क प्रणालीसे प्रस्थापित हो। और उसके द्वारा भारतीय आर्य संस्कृतिका प्राचीनत्व सुट्ट हो।

भारतीय संस्कृतिकी और पाश्चात्य विद्वान बहुत साशंकतासे देखते थे और देखते हैं। किन्तु संस्कृत साहित्य और विशेषतः वैदिक वाङ्मय के प्रकाशन, परीक्षण और तुलनात्मक अभ्याससे बंद साशंकता बहुत कुछ कमती होती जा रही है। और भारतीय संस्कृतिकी स्वयंपूर्ण मौलिकता तथा प्राचीनता प्रस्थापित हो रही है। ई. इस छोटेसे लेख द्वारा यही बताना चाहता हूँ की जैन पंडित इस कार्यमें पूर्ण सहकार करके यशके अधिकारी हो सकते हैं।

‘वेदाङ्ग ज्योतिष’ नामका एक छोटासा ज्योतिष ग्रंथ विद्यमान संस्कृत ज्योतिष ग्रंथोंमें प्राचीनतम समझा जाता है। उसकी भाषा प्राचीन संकेतमय और समझनेको इतनी क्लिष्ट है की ई. स १८७७ से आजतक इस ३५—४० श्लोकवाले छोटेसे ग्रंथका, डॉक्टर थीबो, महामहोपाध्याय सुधाकर द्विवेदी, ज्यो. शं. वा. दीक्षित, लो. टिलक इत्यादि विद्वानोंके अनेकानेक प्रयत्नों पर भी संपूर्णतः अर्थ नहीं लग सका। किन्तु आजतक अशक्यप्रायः समझा गया यह चमत्कारस्वरूप कार्य महामहोपाध्याय डॉ. शामशास्त्री (मैसोर) ने सरलतासे कर डाला और वो भी जैन ज्योतिष ग्रंथोंकी सहायतासे। सूर्यप्रज्ञप्ति ज्योतिषकरंडक और काललोकप्रकाश यह वे तीन जैन ग्रंथ हैं। डॉ. महाशयके ध्यानमें यह आया की वेदांग ज्योतिषकी पद्धति और उपर्युक्त जैन ज्योतिष-ग्रंथोंकी पद्धतिमें स्पष्ट साम्य है और वेदांग ज्योतिषके जो जो श्लोक आज तक दुर्बोध समझकर भूतपूर्व विद्वानोंने छोड़ दिये थे वे इन जैन ग्रंथोंकी सहायतासे सुगम और सुसंगत ही नहीं किन्तु अर्थपूर्ण प्रतीत होते हैं। इस तरहसे अगम्य वेदाङ्ग ज्योतिषको संपूर्ण तथा सुगम करनेवाले प्रथम संशोधक, ऐसा डॉ. शामशास्त्रीका सुविख्यात नाम जैन ग्रंथोंकी सहायतासे ही हुआ है।

इस उपर्युक्त वेदाङ्ग ज्योतिषके संपादन कार्य में एक छोटीसी विसंगतता ज्योतिष करंडकके श्लोक २८८ के विषयमें हो गई है।

“उक्तं चैतनं ज्योतिष करंडे (प. १९६ पद्य २८८)—

लग्नं च दक्षिणायनविषुवेसु वि अस्त उत्तरं अयणे ।

लग्नं साईविषुवेसु पञ्चसुवि दक्षिणं अयणे ॥ २२८ ॥

छाया—लग्नं च दक्षिणायनविषुवेषु अपि अश्वे उत्तरमयणे ।

लग्नं स्वाति विषुवेषु पञ्चसुवि दक्षिणायने ॥

दक्षिणायनगतेषु पञ्चसुवि विषुवेषु अश्वे अश्विनीनक्षत्रे लग्नं भवति ।”
इत्यादि । वेदाङ्ग ज्योतिष पृष्ठ ५०

इस श्लोककी छाया और टीका मलयगिरिकृत है और उसका अंग्रजी अनुवाद डॉ. शामशास्त्रीने ऐसा दिया है ।

‘ The Lagna of the five Vishuwas or equinoctical days in a yuga is the rise of the Ashwini Nakshatra in the Uttarayana and that in the five Dakshinayanas is the rise of the Swati Nakshatra.

—वेदांग ज्योतिष—पृ. ३०

उपरके दोनों अवतरणोंमें स्थित विसंगति यह है कि इस श्लोककी संस्कृत टीकामें दक्षिणायनमें आनेवाले विषुव दिनका नक्षत्र अश्विनी है और अंग्रेजी भाषांतरमें वही अश्विनी नक्षत्र उत्तरायण के विषुव दिनको जोड़ दीया गया है। डॉ. शामशास्त्रीको मैंने इस विषयमें पत्र लिखा था। आप अपना अंग्रेजी भाषांतर ही यथार्थ प्रतिपादित करते हैं, कारण स्पष्ट है कि—अश्विनी नक्षत्रमें उत्तरायणका विषुवदिन याने वसंतसंपात यह आजसे लगभग दो हजार वर्ष पूर्व होता था। अन्यथा संस्कृत टीकाकारने लिया हुआ अश्विनी नक्षत्रमें दक्षिणायनका विषुव याने शरदसंपात होनेको कमसे कम १४००० चौदह हजार वर्षोंसे अधिक काल हो गया^१ है।

ज्योतिष करंडकका यह श्लोक स्वभावतः क्लिष्ट और संभ्रमोत्पादक है। उसमें दो बार दक्षिणायन शब्द आनेसे उसका संबंध अश्विनीसे लगाना या स्वातीसे लगाना यह एक जटिल समस्या है। और जैन प्राचीन साहित्यके अंदर आनेवाले ज्योतिष विषयके अन्यान्य प्रमाणोंका सम्यक् अभ्यास करनेवाले पंडित ही उसको हल कर सकेंगे।

चित्रा और स्वाति इनके बीचमें वसंतसंपात रहनेका प्रमाण तो संस्कृत ज्योतिष ग्रंथमें पाया जाता है। शुल्वसूत्रके भाष्यमें कर्काचार्यका ऐसा स्पष्टवचन^२ है। फिर उपर बताया है ज्योतिष करंडकके पद्यमें जो स्वातिका संबंध वसंतसंपातसे देखा जाता है वह भी यथार्थ क्यों न हो ?

यह एक ही नहीं ऐसे अनेकानेक प्रश्न उपस्थित होते हैं। आवश्यकता है उनकी ओर ध्यान देकर उस दिशासे जैन साहित्यका संशोधन करनेवालोंकी। जैन जनता धार्मिक है, उदार है और धनवान भी है। वह चाहे तो अपने प्राचीन धार्मिक साहित्यका ऐतिहासिक और तुलनात्मक पद्धतिसे अभ्यास करनेवाले विद्वानोंको प्रोत्साहन देकर भारतीय संस्कृतिका गौरव बढ़ानेमें अंशभाक् हो सकती है और होवे यह प्रार्थना है।

नोध—आशा छे डे जैन ज्योतिषना गणेश्वर पूज्य मुनिराज्जे आ जेणमां पूजवामां आवेक्ष शंभो उपर विचार करी तेतो पुत्रासे वामी भोक्षववा दृषा करशे. आवो पुत्रासे मणशे तो अमे ते प्रगट करीशुं. —तंत्री

१ संपात बिंदूकी वाम गति है और नक्षत्रचक्रकी एक पूर्ण प्रदक्षिणा लगभग २६००० वर्षमें होती है। हाल वसंतसंपात उत्तरा भाद्रपदा नक्षत्रमें है अश्विनीसे उत्तरा भाद्रपदा तकका दो नक्षत्रोंका अंतर १४ हजार वर्ष पूर्व होता था।

२ पं. दी. चुलेट: 'वेदकालनिर्णय'।

જૈનધર્મી વીરોનાં પરાક્રમ

લેખક—શ્રીયુત મોહનલાલ દીપચંદ ચાક્સી

(ક્રમાંક ૬૮-૬૯થી ચાલુ)

મેવાડની ભૂમિમાં પણ ધર્મે જૈન હોવા છતાં શૌર્ય દાખવવાની વેળા પ્રાપ્ત થતાં જરા પણ પાછી પાની ન કરનાર વલ્લિક વીરોનો ટોટો નથી રહ્યો ! ઝોશવાળ જ્ઞાતિમાં અવતંસસમા ભામાશાહુ વા ભામાશાના નામથી ભાગ્યે જ જનતા અજ્ઞણી હોય ! 'રાજસ્થાન'ના સુપ્રસિદ્ધ લેખક કર્નલ ટૉડ નિમ્ન શબ્દોમાં એ વીર પુરુષનો પરિચય આપે છે—

The name of Bhama Sah is preserved as the Saviour of Mewar. An Oswal by birth and a Jain by religion, he was the perfect model of fidelity and devotion. He was the Diwan of the illustrious Rana Pratap—an office which his family had hold for several generations.

દિવંતા ઇતિહાસનો અભ્યાસ કરનાર વિદ્યાર્થી 'ચિતોડ પર સમ્રાટ અકબરની ચઢાઈ અને મહારાણા પ્રતાપે બહાદુરીથી કરેલ બચાવ' એ ઐતિહાસિક આયતથી માહિતગાર હોય છે જ. એટલે એ સંબંધમાં ઝાઝું લખવું જરૂરી નથી. તેમ 'ભામાશા'ના સંબંધમાં પણ જૈન-જૈનેતર લેખકો દ્વારા લખાયેલ ઘણા બ્યાન પ્રાપ્ત થતાં હોવાથી એ સંબંધી પણ વિસ્તાર કરવો જરૂરી નથી. આ લેખમાળાનો આશય તો એટલો જ છે કે 'અહિંસા પરમો ધર્મ'થી જેનાં બીજાંશોપાણ થાય છે એવા દયામય જૈનધર્મને પાળનાર પણ સમય આપે શરતન દાખવવામાં રંગમાત્ર પીછેહઠક નથી કરતા. અલબત્ત જૈનધર્મ એ નિર્તાત અહિંસા પાલનમાં જ આત્મોન્નતિ સમાયેલી છે, એમ કહે છે અને જીવનમાં દયા-કરુણા, કિંવા સકળ સૃષ્ટિના કીડીથી માંડી કુંજર સુધીના પ્રાણીવર્ગ પ્રત્યે અને રંગ કે જ્ઞાતિનો ભેદ ગણ્યા સિવાય સર્વે માનવ ગણ સાથે મૈત્રીભાવ કેળવવાની વાતને જ અગત્ય આપે છે; એ સિવાય ઉચ્ચ ભૂમિકા પ્રાપ્ત થઈ શકતી જ નથી એમ ડિડમનાદે જાહેર પણ કરે છે; એથી વિપરીત વર્તનમાં અર્થાત સમરભૂમિ પર શત્રુસૈન્યનું લોહી રેડવામાં ચોકખી ને ઉત્ત્રાડી દિસા થાય છે અને એથી કર્મબંધ પડે છે કે જે ભોગવ્યા વિના આત્માને ચાલી શકતું જ નથી એમ પણ માને છે આમ છતાં જ્યાં સંસારસ્થ આત્માને રાજકીય કે કૌટુંબિક ફરજ આપી પડે ત્યાં કાયરતાને ખંખેરી શરવીરતા દાખવવાનો માર્ગ ગ્રહણ કરવાનું સૂચન કરે છે. નિર્બળ, ડરપોક કે હતાશ થઈ ખેસી રહે એ નથી તો સાચો માનવ કે નથી તો સાચો જૈન ! કાયરોનો જૈનધર્મ હોઈ જ ન શકે ! 'ક્રમ્મે સ્વરા સે ધમ્મે સ્વરા' જેવું પદ વાપરવામાં આવ્યું છે તે અવશ્ય મનન કરવા જેવું છે એટલે આજે જૈનેતર લેખકો કેટલીક વાર ખેજવાબદારીથી ગુજરાતના પતન

[४२२]

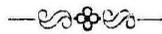
श्री जैन सत्य प्रकाश

[वर्ष ६]

माटे अथवा तो भारतवर्षमा पथरायेली निर्गमता माटे जैनधर्मांनी अहिंसाते जवाय-
दार मानी ल्ये छे जेमां क'ध ज तथ्य नथी. जे वातना विशेषमां जेक करतां वधु उदा-
हरणो रणु करी शक्य तेम छे अने लामाशानुं उदाहरणु जेमां वधु जेक उभेरे करे छे.

अमाय हाडमारी भोगवी, गिरिक'हरानां आकरां कण्ठे सदन करी राणो प्रताप
पोतानी अणुनम वलणु वनणवी रणो हतो, पणु ज्यारे परची ज भूटी, पोतानुं अने
पोताना अनुयायी वर्गानुं पोषणु करवानुं साधन ज भूटी पड्युं त्तारे जे टेडीवे राजवी
हताश थछ गयो ! सम्राट सामे लीडेसी आथ लटकती राणी, मेवाडनी भूमि तछ जवाना
निश्चय पर जे आण्यो ! साथीदारेने ह्छटा करी हछ, पोताना कुटुंब साथे गणुनीना भाणुसोने
लछ सिंध प्रति प्रयाणु करवाने दिवस पणु जेणु नियत कथी.

आ वातनी वणु ज्यारे लामाशाने थछ त्तारे ते तरत ज होडी आण्यो अने
अरवलीनी प्यारी पर्यतमागाने आचरी प्रणाम करी रहोवा महाराणुना वरणुमां पोताने
अदणक वारसो रणु कथी. जे धनथी पार वर्ष सुधी पचीस हज्जर सैनिकोने गुमरे
सुणेथी थछ शके तेम हतुं. विशेषमां विनति करी के- जे रवीदारी आप पाछा इरी पुनः
शत्रुने सामने करे अने मानुभूमिने पाछी हाथ करे. आ संपत्ति आवा समथे काम
नडीं आवे तो पछी जेने अन्य शेो उपयोग छे ? राष्ट्रनी आपत्ति टाणो. जे धन काम
न आवे जे धन नथी पणु कांकरा छे. दिवानछना हृदयमांथी नीकणेवा उद्गारेजे अने
तेमना तरइथी भजेवी आनी अणुधारी सहायथी राणुछमां ननुं जेम आव्युं, नवेसरथी
लडत आरंभाछ अने जेमणु चितोड, अजमेर अने भांडलगढ सिवाय सारे य मेवाडप्रान्त
छती लीयो. आम जैनधर्मां लामाशाजे राष्ट्र गौरव मेणव्युं. लामाशानुं नाम आजे
पणु मेवाडमां गौरवपूर्वक लेवाय छे. चितोडना डारीगरीवाणा मंदिरना अंरीयेरे आजे
पणु जे स्मृति ताछ कराये छे. आवा वीरपुइयोथी जैनधर्म दीण्यो छे. (यातु)

एक अलभ्य महत्त्वपूर्ण प्रति

लेखक-श्रीयुत अमरचन्द्रजी नाहटा, बीकानेर

हमारी उपेक्षा और असावधानताके कारण कई महत्त्वके ग्रंथ नष्ट हो
रहे हैं या विक्रय द्वारा इतस्ततः हो रहे हैं। इस छोटेसे लेखमें पेसी ही
एक महत्त्वकी कृति, जो इस समय अलभ्य है, उसका उल्लेख किया जाता है।

कई वर्ष पूर्व नाथनगरनिवास श्रीयुत अमरचन्द्रजी बोथाराने कहा था
कि अजिमगंजके नेमिनाथ भंडारमें एक महत्त्वकी प्रति थी, जिसमें खरतर-
गच्छीय आचार्योंने रचे हुए स्तुति स्तोत्र और उन आचार्योंसे सम्बन्ध रखने-
वाली कई एक कृतिएं थीं। इस प्रति को बीकानेरके खरतरगच्छीय श्रीपूज्य
जिनचारित्रसूरिजीने भी देखी थी। उसकी प्रत्यंतर करनेके लिए वे उसे

बीकानेर भी लाये थे, पर न मालूम वह प्रति कहाँ गायब हो गई। बहुत प्रयत्न करने पर भी अद्यावधि उसको उपलब्धि न हो सकी।

इस वर्ष बीकानेरके वृहद् ज्ञानभंडारके फुटकर पत्रोंका अवलोकन करते समय सौभाग्यवश उस प्रतिकी सूचि उपलब्ध हुई जिसे सं. १९२४ के ज्येष्ठ शुक्ला प्रथम १३ को, अजीमगंजमें उक्त प्रतिको वहाँकी बड़ी पोसालमें देखकर, लिखी थी। सूचिके लिखे अनुसार इसकी पत्रसंख्या १४४ या १४५ थी और सं. १४९० के मार्गशीर्ष शुक्ला ७ को प्रति लिखी गई थी। श्री अमरचन्द्रजी बोथराके कथनानुसार इस प्रतिका नाम 'जिनभद्रसूरिस्वाध्याय-पुस्तिका' है।

उपलब्ध सूचि के अनुसार यह प्रति करीब १०० कृतियोंके संग्रहरूप थी। प्रारंभमें दशवैकालिक, पाक्षिकसूत्र, साधुप्रतिक्रमण, स्थविरावली, उपदेश-माला, बृहत्संग्रहणी, कर्मविपाक आदि प्रकरण थे। मध्यमें जिनेश्वरसूरि, जिनचन्द्रसूरि, अभयदेवसूरि, जिनवल्लभसूरि, जिनदत्तसूरि आदिकी कृतियों और अंतमें जिनेश्वरसूरिरचित 'चन्द्रप्रभचरित्र' (गाथा ४०) थे।

इस प्रतिमें कई अन्यत्र अलक्ष्य ऐसी कृतियों भी थी, उनके नाम यहां देता हूँ ताकि इसके महत्त्वका पता चल जाय—

१	जिनपतिसूरिपंचाशिका	गाथा	५५	पत्रांक	१२०
२	जिनेश्वरसूरिसप्ततिका	"	७४	"	१२१
३	जिनप्रबोधसूरि चतुःसप्ततिका	"	७४	"	१२२
४	जिनकुशलसूरि बहत्तरी	"	७४		
५	जिनलब्धिसूरि बहत्तरी	"	७४		
६	जिनलब्धिसूरि स्तूपनमस्कार	"	१३		
७	जिनलब्धिसूरि नागपुर स्तूपनमस्कार	"	८		
८	अभयदेवसूरिकृत ऋषभस्तव	"	८	पत्रांक	१४२
९	" नेमिस्तव	"	८	"	"
१०	" स्तंभनपार्श्वस्तव	"	८	"	"

इनमें नं. १ से ७ तककी कृतियों ऐतिहासिक दृष्टिसे बड़े ही महत्त्वकी हैं। इनके प्राप्त होनेसे खतरगच्छके इतिहासमें एक नया प्रकाश मिलेगा। अतः सर्व सज्जनोंसे सादर अनुरोध है कि जिन्हें उक्त प्रति या उपरोक्त कृतियों (इनमेंसे कोई भी) प्राप्त हो तो मुझे सूचित करनेकी कृपा करें।

डि. नाहटोंकी गवाड, बीकानेर।

शाह हुकुमचंदजी सुराणा

लेखक-श्रीयुत हजारीमलजी बांडिया, बीकानेर

शाह हुकुमचंदजी सुराणा, राव अमरचंदके लघु भ्रता थे। आप भी बड़े धीर पराक्रमी योद्धा थे। आपका सारा जीवन बीकानेर राज्यकी सेवा और रणस्थल में बीता था। आपके जन्म और स्वर्गवासकी तिथि अभी तक निश्चित नहीं हो पाई है। आप निःसंतान ही स्वर्गवासी हो गये थे।

वि. सं. १८७१ (ई. स. १८१४) में बीकानेर राज्यका चुरु पर अधिकार करनेके पश्चात् वहाँके थाने पर शाहजी हुकुमचंदजी सुराणाको थानेदारके पद पर नियुक्त किया गया।

वि. सं. १८७३ (ई. स. १८१६) में पृथ्वीसिंह चुरुवालाने रतनगढ पर अधिकार कर लिया। जब यह समाचार महाराजा सूरजसिंहजीको मालूम हुआ तो उन्होंने हुकुमचंदजी को फौज मुहासिब बनाकर रतनगढ भेजा। शाहजीने वहाँ पहुँचकर पृथ्वीसिंहसे लडाई कर रतनगढ खाली करा लिया। हुकुमचंदजी की इस सफलता से महाराजा सूरजसिंहजी बड़े प्रसन्न हुये और उन्हें दीवानगी प्रदान की।

वि. सं. १८८६ (ई. स. १८२९) में जैसलमेर इलाकेके गांव राजगढके भाटी राजसी आदि बीकानेरके सरकारी सांढोका टोला पकड ले गये। जब सांढोका टोला भाटीयोंने वापिस नहीं दिया तो बीकानेर से सुराणा शाहजी हुकुमचंदजीकी अध्यक्षतामें ३ हजार सेना जैसलमेर पर भेजी गई। दोनों सेनाओंका वासणपी गांव के पास घमासान युद्ध हुआ। बीकानेरी फौज कम होनेसे जैसलमेरवालोंका विजय हुआ। सुराणाजीके साथ महाजन ठाकुर वैरिसाल व मेहता अर्भयसिंह भी प्रधान सैना संचालक थे।

बीकानेर, जयपुर और जोधपुरके कुछ सरदार इधर उधर राज्यमें लूटमार कर अपना जीवननिर्वाह करने लगे, जिससे साधारण प्रजाके जीवनका पल पल खतरोंसे भरा रहता था। इसलिए सं. १८८६ के श्रावण मास में मि. जॉर्ज क्लार्क उपर्युक्त तीनों राज्योंसे मिल, ऐसे सरदारोंको नाश करनेके विचारसे सेखावाटी गये। इस अवसर पर महाराजा रतनसिंहजीने शारजी हुकुमचंदजी एवं मेहता ×हिन्दुमलजीको मि. जॉर्ज की सेवामें ऐसे लुटेरे सरदारोंके रोकनेके प्रबन्धके लिए सेखावाटी भेजे गए।

इसी प्रकार जयपुर और जोधपुरसे बरुशी मुन्नालालजी व भंडारी

× आपका जीवनचरित्र भी प्रकट करनेका मेरा इरादा है।

लक्ष्मीचंदजी आए। और निश्चय किया गया कि ऐसे लुटेरोंकी जहां जहां गढ़ियें हैं उन्हें नष्ट कर दी जाय। और राज्यकी ओरसे थाने स्थापित कियें जाय।

इसके बाद बीकानेरकी तरफसे तत्कालीन महाराजसाहबने शाहजी हुकुमचंदजीको इन डाकुओंका ठीक प्रबन्ध करनेके लिए नियुक्त किया। आपने चंद दिनोंमें ही गांव लोहासरके मालिक बीदावतकी गढीको गिरा दिया एवं उसे गिरफ्तार करा लिया। तदुपरान्त आपने अनेक डाकुओं की गढीयें नष्ट कर उन्हें गिरफ्तार कर लिये। आपने लोहासर, मोगणां, चारी-सेला आदि अनेक गढीयें गिरा कर वहाँ राज्य के थाने स्थापित किये।

इसी वर्ष महाजनके ठाकुर वैरिशालने अपने यहां करीब २०० लुटेरे डाकुओंको रख छोडा था। महाराज रत्नसिंहजीने उसे प्रथम डाकुओंको निकालनेके लिए कहा पर उसने ध्यान नहीं दिया, तो तत्कालीन बीकानेर-पतिने वि. सं. १८८६ कार्तिक वदि १ (ई. सं. १९२९ ता. १३ अक्टोबर) को सुराथाजी हुकुमचंदजीको सेनापति बनाकर, उनकी अध्यक्ष में ठाकुर वैरिशाल पर सेना भेजी। शाहजी हुकुमचंदजीके आनेके समाचार सुनकर वह (वैरिशाल) भागकर अंग्रेजोंके इलाके गांठटीबीमें जा रहा। ठाकुरके पुत्र तीन दिन तक तो शाहजीके डंकेकी चोट सहते रहे, अंतमें इस फिजुलके खूनखराबीसे कोई फायदा न देख किलेको शाहजी हुकुमचंदजीके कर कमलोंमें सुपुर्द कर उनकी सेवामें हाजिर हो गये। थोडे दिन बाद ठाकुर वैरिशाल भी आपकी सेवामें उपस्थित हो गया।

इन्हीं दिनोंमें आप गांव केली ससैन्य भेजे गये। जिस समय महाराजा रत्नसिंहजीने पूगलकी ओर प्रस्थान किया तब आप भी महाराजाजी के साथ थे।^x

महाराजा रत्नसिंहके राज्यकालमें सरदारों डाकुओंने बहुत उपद्रव मचा रखा था। वे प्रजाको बहुत कष्ट देते थे। मानसिंह, हमीरसिंह, विसनजी, पृथ्वीसिंह, प्रतापसिंह आदिने राज्यमें खूब धूम मचा रखी थी। इन्होंने बीकानेर राज्यके करणपुरा, लाखणवास, अजीतपुरा, सीधमुख आदि करीब सो से उपर गांवोंको बरबाद कर डाला था। इस पर बीकानेरसे शाहजी हुकुमचंदजी इनका दमन करनेके लिए भेजे गये। आपने जाकर सबको भलीभांति सजा देकर उपद्रवको शांत किया।

वि. सं. १८९५ वैशाख सुदी १२ (ई. सं. १८३८ ता. ६ मई) को कर्नल पल्विंसने बीकानेरमें एक खरीता भेजा उसमें लिखा कि मारवाडकी सरहद के लुटेरोंके प्रबन्धके लिए सेना भेजी। इस पर हुकुमचंदजी सुराणा

^x श्रद्धेय रायबहादुर ओझाजीके हालहीमें प्रकाशित 'बीकानेर का इतिहास' द्वितीय खंड से कुछ सहायता ली है।

[४२६]

श्री जैन सत्य प्रकाश

[१५६]

मारवाडकी सरहदके लुटेरोंके प्रबन्ध करनेके लिए कर्नल एल्विंसके पास भेजे गये ।

इसी बीच ठा. हरिसिंह, हुंगरजी, जुहारजी आदि फिर उत्पात मचाने लगे । उन्होंने लक्ष्मीसर आदि कई गांवोंको लूटा और भले घरोंकी कई बहू-बेटियोंको पकड़कर ले जाने लगे । तब शाहजी हुकुमचंदजीने उन पर हमला किया और उनकी सारी गठीये नष्ट कर डाली और उन्हें भगा दिये ।

श्रीजी साहिब बहादुरने आपको खिदमतों पर प्रसन्न होकर गांव सामलसर सं. १८९५ जेठ वदि ४ को शाह हुकुमचंदको पटे दिया ।

संवत् १९०१ में आप रियासत बीकानेरके दीवान हुये ।

र. ३००) शाह हुकुमचंदजीने सुजानगढ जावता मोतीयारों चोकडो बगसिया तेरी कीमत । सं. १९०५ मा. व. १३ ।

र. ३००) मोतियोंका चोकडा, १९०१ मीति मिगसर वदि ९ ।

अनकाछ-टनकाछनी जैन गुफा

लेखक—श्रीयुत नाथलाल छगनलाल शाह.

अनकाछ-टनकाछ नासिक जिल्हामां येवला तालुकामां जे पहाडीज्यो साथे आवेल छे, जे मनभाउ स्टेशनथी इक्षिणमां छ माछकनी हरीना अंतरे छे. आ पर्वतानी ठांयार्छ ३१८२ फूट छे, जेना पर “सातकोट” किल्ला प्राचीन समयना छे. आ जिल्हामां आ किल्लेो भज्जुत गणाय छे. जाषामां आ गाम भाटे अकछ-तंकछनी पणु वपराश थाय छे. ?

अनकाछमां जैनानी सात गुफाज्यो आवेली छे. जे गुफाज्यो नानी होवा छतां शिल्पकाम धणुं सुंदर छे. दुर्भाग्ये शिल्पकाम धणुं अइं तूटी गयेल छे. आ गुफाज्यो अनकाछ गामथी अहु तो सो वारना अंतरे आवेल छे. पहिली गुफाने जे भाण छे. नीयला भाणना भोअराना भागने जे स्थभोतो टोका छे. दरेके स्थंभना तणाज्ये अकके आकृति छे. जे आकृतिज्ये नाना द्वारपाणोनुं स्थान शकती होय जेभ जणाय छे. जे आरणुं पउसाणमांथी अउंमां पडे छे तेनुं शिल्पकाम धणुं ज सुंदर छे.

अदरतो अउं सभ्योरेस छे. तेनी छतने यार थांभलाज्योतो टोका छे. दसमाथी आरमा सैका सुधी जेवा थांभलाज्यो अनता छतां तेवा आ थांभलाज्यो छे. थांभलाज्यो पर यार हाथवाणी नानी आकृतिज्यो जेवामां आवे छे. दरेके आकृति उपर शिल्पकाम जेवामां आवे छे, जे भदिरना प्रवेश द्वारना जेवुं ज सुशोभित छे. भोयराभां कथुं नथी. उवला

1 Gazetteer of the Bombay Presidency 1883 Vol. XVI P. 423-24
Archeological Survey of Western India, 1883 Vol. VI. P. 58-59.

અંક ૧૧]

અનકાક-ટનકાકની જૈન ગુફા

[૪૨૭]

માળમાં પડસાળની આગળના ભાગમાં બે સ્થંભો છે. એ સ્થંભો નીચેના માળ જેવા સુંદર રીતે કોતરી કાઢેલા નથી. અંદરનો ખંડ સંપૂર્ણ રીતે સાદો છે.

ખીજી ગુફાઓ પણ બે માળની છે. અને પહેલી ગુફાને ધણી મળતી આવે છે. પડસાળો ખંડના અહારના ઝોરડાઓ જેવી છે. નીચેના ભાગ ઉપર પડસાળની લંબાઈ છવીસ ફૂટ અને પહોળાઈ ચાર ફૂટ છે. તેના દરેક છેડે એક મહોટી આકૃતિ જોવામાં આવે છે. જમણે કે પશ્ચિમ બાણીના છેડે એક પુરૂષની આકૃતિ છે તે ઈંદ્ર તરીકે ઓળખાય છે. તે હાથી ઉપર બેઠેલ છે. હાથી તેમજ ઈંદ્ર જુદા જુદા બ્લોકોમાંથી કોતરી કાઢવામાં આવેલ છે. ઈંદ્રાણી કે અંબા તેની સ્થાયે છે. તેને રંગ કાગળ વગેરે લગાડીને લોકોએ એવી આકૃતિ અનાવી છે કે તેથી તે ભવાની દેવીની લાગે છે.

ખંડનું આરણ્ય પહેલા નંબરની ગુફાના આરણ્ય જેવું છે. ખંડ પચીસ સમચોરસ ફૂટ છે. તે છેલ્લા ખંડને ધણી રીતે મળતો છે. પણ અરોઅર કોતરી કાઢવામાં આવ્યો નથી.

મંદિરનું દ્વાર વધારે પડતું સાદું છે. તીર્થંકરની નાની મૂર્તિ તેમાં બિરાજમાન છે. આ મંદિર તેર સમચોરસ ફૂટ છે, તેમાં બે આસન સાથે એક મૂર્તિના માટે જગ્યા છે. મૂર્તિની આસપાસ પ્રદક્ષિણા દર્શ શકાય એવી રીતે મૂર્તિ અનાવવાનો ઉદ્દેશ હોય એમ લાગે છે, પણ આ મૂર્તિ પૂરી થઈ નથી, અધૂરી રહી છે.

નીચેના આગલા ભાગના ખંડના જમણા છેડેથી સીડી વાટે ઉપલા માળે જઈ શકાય છે, કેટલાએક ચોરસ બાકાંઓથી તેમાં કેટલેક અંશે પ્રકાશ મળી રહે છે. આરણ્ય-માંથી એક સાંકડા ઝંઝૂખામાં જવાય છે, જેને દરેક છેડે એક સિંહ કોતરેલો જોવામાં આવે છે. ખંડ ચાર સ્થંભો સાથે વીશ સમચોરસ ફૂટ અનાવવાની ધારણ્યા હતી પણ ખંડનો થોડોક ભાગ ખોદી શકાયો છે. ઉક્ત મંદિરની લંબાઈ નવ ફૂટ અને પહોળાઈ ૭ ફૂટ છે અને તેમાં મૂર્તિ માટે દીવાલ આગળ બેઠક છે.

ત્રીજા નંબરની ગુફા છેલ્લી ગુફાના નીચલા માળ જેવી છે. આગળનો ઝોરડો આશરે પચીસ ફૂટ લાંબો અને નવ ફૂટ પહોળો છે, જેને એક છેડે ઈંદ્ર અને ખીજે છેડે અંબાની આકૃતિઓ છે; આમાં ઈંદ્રની આકૃતિને ધણું જ નુકશાન થયું છે. તેનો હાથી અરોઅર ઓળખી શકાતો નથી. ચમરધારીઓ ઉપરાંત ગાંધર્વો તેના પરિચારકો છે. ખંડની દરેક બાજુએ એક ચાર હાથવાળો વાસન છે. મકરો વચ્ચે એક તોરણની કમાન છે કે જેવી કમાન હાલના જૈન મંદિરોમાં આવા સ્થાનોમાં સામાન્ય છે. અંબાના પણ પરિચારકો છે. તેમાંનો એક પરિચારક એક નાના પ્રાણી ઉપર આરૂઠ થયેલો જોવાય છે. તેના હાથમાં એક મહોટી લાકડી છે. ખીજે એક તાપસ છે જેને મહોટી દાઢી છે. એ તાપસ છત લઈ જાય છે. આત્ર વૃક્ષનાં પાંદડાંઓ આ આકૃતિ ઉપર આલેખવામાં આવ્યાં છે. એ પાંદડાંઓના ૭ વિભાગ કરવામાં આવ્યા છે જે સીધા તોરણો નીચે થઈને સરખે અંતરે લટકે છે. આ તોરણો શિલ્પકામના મથાળા સુધી પહોંચેલાં જોવામાં આવે છે. તોરણોની મધ્યમાં કીર્તિમુખ છે.

ઉક્ત ખંડમાં એક આરણ્ય વાટે જઈ શકાય છે. એ આરણ્યની શોભા સામાન્ય છે.

[૪૨૮]

શ્રી જૈન સત્ય પ્રકાશ

[વર્ષ ૬]

ખંડની લંબાઈ ૨૧ ફૂટ અને પહોળાઈ ૨૫ ફૂટ છે. છત્તને ચાર સ્થંભોનો ટેકો છે. મધ્યસ્થ ચોરસાઈમાંનું કમળ ધણું જ સુંદર છે. કમળને એક જ મધ્ય પ્રિંદુવાળી ચાર પાંખડીઓની હાર છે, જેમાંની અંદર અને બહારની સાદી છે, બ્યારે બહારથી ગણતાં ખીજી હારમાં સોળે પાંખડીઓ ઉપર મનુષ્ય આકૃતિઓ કોરવામાં આવેલી છે. એ આકૃતિઓમાંની ઘણી-ખરી સ્ત્રીઓની છે. આ બધી આકૃતિઓ કાંતો નૃત્ય કરે છે, અથવા તો કોઈ સંગીતનું વાદ્ય વગાડે છે. ત્રીજી હારમાં ચોવીસ પાંખડીઓ છે, તેમાં દરેક ઉપર કોઈ દેવી સહચારી સાથે કે સહચારી વિના કોતરવામાં આવેલ છે. એ દેવીઓ તેમનાં વાહનો ઉપર બિરાજમાન જોવામાં આવે છે. એક અષ્ટદાણુ કોરમાં આખું કમળ આવેલું છે, તેની બહાર એક ખુણામાં એક આકૃતિ છે, તે એક પગે બેઠી છે. ખીજા દરેક ખુણામાં ત્રણ ત્રણ આકૃતિઓ છે, જેમાં મ્હોટી આકૃતિ મધ્યમાં નાચતી કે રમતી જણાય છે. તેને બે પરિચારકા છે. પાછળની દિવાલ ઉપર દરેક બાજુએ જિન ભગવાનની મૂર્તિ નમ્ર રૂપમાં છે. એ મૂર્તિનું કદ જીવનકાળના (Life size) કદ જેટલું જ છે. ડાબી બાજુએ એક તીર્થ-કરની મૂર્તિ છે, જે શાન્તિનાથની હોવી જોઈએ. એનું કારણ એ છે કે એ મૂર્તિ નીચા આસને સ્થિત થયેલી છે, અને તેના દરેક છેડે એક ભક્ત કોતરવામાં આવ્યો છે. પછી એક સિંહ અને એક હાથી કોતરવામાં આવેલ છે. દરેક બાજુએ ધર્મચક્ર છે. ચક્રની નીચે સોલમા તીર્થકરના લાંછન રૂપ મુગ જોવામાં આવે છે. મુગની દરેક બાજુએ એક ભક્તની આકૃતિ નજરે પડે છે. જિન ભગવાનની મૂર્તિને છાતીના મધ્ય ભાગમાં હીરાના આકારનું ચિહ્ન દેખાય છે. મોખરાના ભાગના શિલ્પ કામમાં દરેક બાજુએ પાર્શ્વનાથની મૂર્તિ છે, જેનું દૃશ્ય મધ્યસ્થ આકૃતિ જેવું છે. આ આકૃતિનું કદ મ્હોટી મૂર્તિ કરતાં ત્રીજા ભાગ જેટલું છે.

આ મૂર્તિ પંચશેષ ફૂલાને લીધે ઝોળખાઈ આવે છે. શાંતિનાથના મસ્તકની સપાટી આવે એવા દરેક ગોખલામાં જિન તીર્થકરની એક એક મૂર્તિ બિરાજમાન છે. તીર્થકર શાંતિનાથના ખલાના ઉપરના ભાગમાં નાના વિદ્યાધરો જોવામાં આવે છે. આ વિદ્યાધરો ઉપર બે હાથીઓ જોઈ શકાય છે, જેમની સુંદો એકેલી એક નાની આકૃતિની તરફ વળેલી છે. આ આકૃતિની દરેક બાજુએ તેમજ હાથીઓ ઉપર ચાર પુરુષો અને સ્ત્રીઓ છે, તેઓ ભક્તિ માટે જોઈતી વસ્તુઓ લાવતાં જણાય છે. તેમના ઉપર અંદર કીર્તિમુખ અને છ વર્તુલો સાથે એક તોરણ છે. એ તોરણ ઉપર પણ ખંડની સાથી બેઠી કમાનની નીચે સાત નાની આકૃતિઓ જોવામાં આવે છે. આખું બધું હાલના જૈન મંદિરોમાં પણ માલુમ પડે છે, તેથી આ બધી વસ્તુઓ પુરાતન હોઈ શકે નહીં, તેમનો સમયકાળ ઘણું કરીને યરામા કે તેરમા સૈકાનો હોવો જોઈએ.

પાર્શ્વનાથની મૂર્તિ ખીજી બાજુએ છે. એ મૂર્તિ આંગળીઓના ટેરવાથી બે ભક્તોના માથાને સ્પર્શ કરતી જણાય છે, ડાબી બાજુએ એક સ્ત્રી છે, જમણી બાજુએ એક એકેલી આકૃતિ છે. પાર્શ્વનાથના મસ્તક ઉપરની સર્પફૂલા પર એક લગભગ અર્ધ ગોળાકાર વસ્તુ છે, જેનો ઉપયોગ છત્ર તરીકે થતો હશે. તેના ઉપર હાથ જોડેલી એક મૂર્તિ જોવામાં આવે છે. ઘણી બંને બાજુએ ખીજી બે મૂર્તિઓ છે તેમના હાથમાં કંઈ લ'અચોરસ

અંક ૧૧]

અનકાઇ-ટનકાઇની જૈન ગુફા

[૪૨૯]

વસ્તુ છે. એ વસ્તુ તેઓ તાપસો ઉપર ફેંકતી જણાય છે. મંદિરનું દ્વાર શોભાયુક્ત આકૃતિ વિનાનું છે. મંદિર આર સમચોરસ કુટ છે. અને તેની મધ્યમાં મૂર્તિ માટે જગ્યા છે, તેની પછવાડે જમણી આબુએ એક મહોટું આંકુ છે, એ વાટે નીચેના નાના ખંડમાં જઈ શકાય છે. એ ખંડમાં એક મૂર્તિ છે. આ મૂર્તિ મંદિરમાંથી ફેંકી દેવામાં આવેલી હોય એમ લાગે છે. મૂર્તિઓ માટે નીચેના ભાગમાં ગુપ્ત ખંડો રાખવાનો રીવાજ મહમદ ગીઝનીના હુમલા પછી ચાલુ થયો છે. જે વખતે મુસ્લીમોએ મૂર્તિ ભાંગવાનું કામ કરવા માંડ્યું હતું તે વખતે આ મંદિર ઉપયોગમાં હતું.

ચોથી ગુફાને એ જગી સપાટ ચોરસ સ્થભો છે. એ સ્થભો પડસાળની મોખરે આવેલા છે. પડસાળની લંબાઈ ૩૦ ફુટ અને પહોળાઈ ૮ ફુટ છે. આરણ્ય પહેલા નંબરની ગુફા જેવું જ છે. ખંડની ઊંડાઈ અઢાર ફૂટ અને પહોળાઈ ચોવીસ ફૂટ છે. તેની છતને મધ્યમાંના એ સ્થભોથી ટેકા મળી રહે છે. આબુની દીવાલો ઉપર તેમજ મોખરે અને પાછળના ભાગમાં પણ સ્થભો છે. એ સ્થભોની રચના હાલના શિલ્પયુક્ત મંદિરો જેવી છે. પાછલી દીવાલના ભાગમાં એક આંકડો છે તે મંદિરના દ્વાર તરફ પગથીયાંની ગરજ સારે છે. મૂર્તિની એક પાછલી દીવાલ તરફ છે. એ દીવાલની અંદર એક કમાનવાળો ગોખલો કરવાનું કામ શરૂ કરવામાં આવ્યું હતું પણ એ કામ અધૂરું જ રહ્યું છે.

પડસાળની ડાબી આબુના સ્થંભ ઉપર એક શિલાલેખ છે જે ભાગ્યે જ વાંચી શકાય છે, તેની લીપી ઇ. સ.ના અગીઆરમા કે આરમા સૈકાના અરસાની છે.

પૂર્વ આબુનાં ખીજાં ખોદકામો વધારે નાનાં છે, તેઓ ધણાં તૂટી પડ્યાં છે, અને તેમને ધણું નુકશાન થયું છે. તેમનાં આરણ્યાં પહેલી અને ખીજી ગુફાઓનાં આરણ્યાં જેવાં છે. આમાંના એક મંદિરમાં તીર્થંકરની મૂર્તિ છે. આ ખોદકામો યોગ્ય વધતા અંશે પુરાઇ ગયાં છે.

નોંધ-સતરમી શતાબ્દિ આસપાસમાં થઇ ગયેલ વિદ્વાન કવિ મહોપાધ્યાય શ્રી. મેઘ-વિજયજીએ પોતાના થયેલ ચાર્તુમાસ દરમ્યાન એક વિહારપત્ર જેવું નામ “મેઘહૂત સમસ્યા લેખ” છે, એ વિનંતિપત્ર તૈયાર કરી આચાર્ય વિજયપ્રભસૂરિને દીવ્યંદર મોકલી આપેલ, જેમાં ઔરંગઝાદથી દીવ્યંદર સુધીનો ભૌગોલિક તેમજ પ્રાકૃતિક જ્ઞાનનો પરિચય કરાવેલ છે. તે “મેઘહૂત સમસ્યા લેખ”ના શ્લોક ૪૭માં અણકિટણુકી પર્વત માટે ઉલ્લેખ કરતાં જણાવેલ છે કે-પૂર્વકાળમાં પાર્શ્વનાથ ભગવાનની આ ભૂમિ પર ફરસના થયેલ છે તેથી આ સ્થળ અતિ પવિત્ર મનાય છે—?

गत्थौत्सुकयेऽप्यणकिटणकीदुर्गयोः स्थेयमेव
पार्श्वस्वामी स इह विहृतः पूर्वमुर्वीशसेव्यः ।
जाग्रद्रूपे विपदि शरणं स्वर्गिलोकेऽभिवन्द्य-
मत्यादित्यं हुतवहमुखे सम्भृतं तद्धि तेजः ॥ ४७ ॥^२

૧ Gazetteer of Bombay Presidency, Vol. 16, PP.. 423-24.

૨ વિક્રમિ ત્રિવેણી મુનિ. જિનવિજયજી, પૃષ્ઠ. ૨૨

સુ. મા. ચા. ૧

દીક્ષા

૧ પાલીતાણામાં મોતિસુખીયાની ધર્મશાળામાં પરમ પૂજ્ય આચાર્ય મહારાજ શ્રી વિજયલક્ષ્મિસૂરિજી મહારાજે રાજકોટ નિવાસી મહેતા વિક્રમસી મોનજીભાઈને અષાઠ શુદ્ધિ ૩ના દિવસે દીક્ષા આપી. દીક્ષિતનું નામ સુ. શ્રી. વિમલવિજયજી રાખીને તેમને પૂ. પં. શ્રી સુમતિવિજયજીના શિષ્ય બનાવ્યા.

૨ રતલામમાં પરમ પૂજ્ય આચાર્ય મહારાજ શ્રી વિજયલક્ષ્મિસૂરિજીએ ખેડા (મારવાડ) નિવાસી લાઈ કપૂરચંદ્રજીને જ્ઞેઠ વહિ-૧૧ના દિવસે પોતાના શિષ્ય તરીકે દીક્ષા આપી. દીક્ષિતનું નામ સુ. શ્રી. લક્ષ્મીવિજયજી રાખવામાં આવ્યું.

૩ ધાંગામાં પૂજ્ય સુ. શ્રી. કનકવિજયજી મહારાજે ઘાણેરાવ (મારવાડ) નિવાસી લાઈ ચુનીલાલજી સાગરમલજી પરમારને અષાઠ શુદ્ધિ-૧૦ ના દિવસે પોતાના શિષ્ય તરીકે દીક્ષા આપી. દીક્ષિતનું નામ સુ. શ્રી. ચન્દ્રમલવિજયજી રાખવામાં આવ્યું.

૪ અમદાવાદમાં વીરના ઉપાશ્રયે પૂજ્ય પં. શ્રી. કીર્તિસુનિજી મહારાજે સી. પોલી (કચ્છ) નિવાસી લાઈ નેણુસી રામૈયાને સ્વશિષ્ય તરીકે દીક્ષા આપી. દીક્ષિતનું નામ સુ. શ્રી. લક્ષ્મીકરસુનિ રાખવામાં આવ્યું.

શ્રી જૈનધર્મ સત્યપ્રકાશક સમિતિના પાંચ પૂજ્યોનાં ચતુર્માસ

૧ પરમ પૂજ્ય આચાર્ય મં. શ્રી. સાગરાનંદસૂરીશ્વરજી મહારાજ

ઠે. પન્નલાલ બાણુની ધર્મશાળા, પાલીતાણા (કાઠિયાવાડ)

૨ પરમ પૂજ્ય આચાર્ય મં. શ્રી. વિજયલક્ષ્મિસૂરીશ્વરજી મહારાજ

ઠે. શા મોતીલાલજી વેઠ: વેઠોંકા ત્રિપોલિયા, ધીકાનેર(રાજપુતાના)

૩ પરમ પૂજ્ય આચાર્ય મં. શ્રી. વિજયલાવણ્યસૂરીશ્વરજી મહારાજ

ઠે. સાગરનેહ ઉપાશ્રય, રાધનપુર (ગુજરાત)

૪ પરમ પૂજ્ય સુનિમહારાજ શ્રી વિદ્યાવિજયજી મહારાજ

ઠે. જૈન ઉપાશ્રય, પોષ્ટ વીંઝાણુ, મંજલરેલડીયા (કચ્છ)

૫ પરમ પૂજ્ય સુનિમહારાજ શ્રી દર્શનવિજયજી મહારાજ

ઠે. ઉજમકુંડની ધર્મશાળા, રતનપોળમાં વાઘણપોળ,

અમદાવાદ (ગુજરાત)

जमो त्हु णं भगवओ महावीरस्स

सिरि रायनयरमज्जे, संमीलिय सव्वसाहुसंमइयं ।

पत्तं मासियमेयं, भव्वाणं मग्गयं विसयं ॥ १ ॥

श्री जैन सत्य प्रकाश

(मासिक पत्र)

वर्ष ६]

कंभांक ७१

[अंक ११

विक्रम संवत् १९८७ :

वीर संवत् २४६७

: धरंपोसन १९४१

अषाढ वदि ७ :

भंगणवार

: जुलाय १५

वि-प-य-द-र्श-न

१	ओवीश जिन स्तवनभावा	: साराभाष भण्डिवाल नवाप	: ३६१
२	श्री कुटपाकतीर्थ	: सु. म. श्री. ज्ञानविजयल	: ३६४
३	निहन्ववाद	: सु. म. श्री. धुरंधरविजयल	: ३६६
४	महुडीनी नैन प्रतिभाओ	: सु. म. श्री. न्यायविजयल	: ४०७
५	कैलाक ट्याओनी पुष्पिका	: सु. म. श्री. क्षान्तिसागरल	: ४१५
६	ऐतिहासिक दृष्टिसे प्राचीन जैन वाङ्मयका महस्व	: श्रीयुत भा. रं. कुलकर्णी	: ४१८
७	नैनधर्मो वीरानां पराक्रम	: श्री. मोहनदाव दी. योडसी	: ४२१
८	एक अलभ्य महस्वपूर्ण प्रति	: श्री. अगारचन्दजी नाहटा	: ४२२
९	शाह हुकुमचंदजो सुराणा	: श्री. हजारोमलजो बांठिया	: ४२४
१०	अनकाष-टनकाषनी नैन गुफा समाथार	: श्री नाथाल.ल. ल. शाह	: ४२६
			: ४३०

पूज्य मुनिराजनेने विज्ञप्ति

मासिक गेरवद्वे न जतां वपतसर पहोयाडी शकाय ते भाटे न्यां यतुर्भास
निश्चिन थयुं हाय त्पानुं सरनामुं लपी ज्ञावावानी पूज्य मुनिराजनेने विज्ञप्ति
करीओ छीओ.

ल वा ज म

वार्षिक-ओ इपिया

छुटके अंक-त्रयु आना

मुद्रक : ककलभाष रवणसाह काठारी, प्रकाशक-श्रीमनदाव गोडणदास शाह

प्रकाशनस्थान : श्री नैनधर्म सत्यप्रकाशक समिति कायावय,

नेशिगलाहनी वाडी, धीकांया रोड, अमदावाद.

मुद्रणस्थान : सुभाष प्रिन्टरी, सदापोस कोस रोड, अमदावाद

Shri Jaina Satya Prakasha

Regd. No. B. 3801.

અડધી કિંમતે મળશે.

‘શ્રી જૈન સત્ય પ્રકાશ’નો

શ્રી મહાવીર નિર્વાણુ વિશેષાંક

ભ. મહાવીર સ્વામીના જીવન સંબંધી વિદ્વાનોએ લખેલા
અનેક લેખોથી સમૃદ્ધ ૩૫૦ પાનાનો દળદાર અંક

મૂળ કિંમત બાર આના

ઘટાડેલી કિંમત છ આના

[ટપાલ ખર્ચ એક આનો વધુ]

લગવાન મહાવીરસ્વામીનું

ત્રિરંગી ચિત્ર

કળા અને શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિએ સર્વાંગ સુંદર ચિત્ર
૧૪" × ૧૦"ની સાઈઝ, સોનેરી બોર્ડર

મૂળ કિંમત આઠ આના

ઘટાડેલી કિંમત ચાર આના

[ટપાલ ખર્ચ દોઢ આનો વધુ]

શ્રી જૈનધર્મ સત્યપ્રકાશક સમિતિ

જેશિંગબાઇની વાડી, ઘીકાંટા-અમદાવાદ.